

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
Кафедра історії та політичної теорії

Ганна Швидько

ОБРАЗИ

Історичні нариси з особистого життя

До 125-річчя університету

Дніпро
Журфонд
2024

УДК [94:378.4](47.7)

ШЗ5

Рекомендовано вченою радою Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» (протокол № 4 від 20.03.2024).

Швидько Г.К.

ШЗ5 **Образи.** Історичні нариси з особистого життя / упоряд. М.В. Шевченко; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка», — Дніпро: Журфонд, 2024. — 142 с.

У спогадах відомого українського історика, педагога, краєзнавця, доктора історичних наук Ганни Кирилівни Швидько розповідається про її сільське дитинство й юність, наукову та педагогічну діяльність у великому промисловому місті. Автор літературно змалювала як завдяки власному жагучому прагненню до знань та наполегливості здійснила свою мрію, ставши спочатку студенткою університету, а згодом — відомим вченим в царині історичної науки. Ганна Кирилівна відобразила особливості історичних досліджень періоду 70-х – 90-х рр. ХХ ст., портрети своїх вчителів, вчених і педагогів, які закарбувалися в пам'яті та свідомості автора.

У спогадах використані фотографії з родинного архіву Г.К. Швидько.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК [94:378.4](47.7)

© Г.К. Швидько, 2024

© Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка», 2024

© Журфонд, 2024

ISBN

Ганна Кирилівна Швидько

ПЕРЕДМОВА

Заслужений діяч науки і техніки України, професор, доктор історичних наук Ганна Кирилівна Швидько – талановита особистість, велична постать, яка отримала високу фахову освіту і про яку сміливо можна сказати «зробила все для свого становлення» – народилася у невеличкому селі Бажани, в сільській родині. Пройшовши важку життєву школу, стала визнаним у світі авторитетом у сфері історичних наук й освіти. Вона щиро дарувала людям добро та радість, відкрила нові перлини й красоти нашої єдиної України!

Сьогодні ім'я історика Ганни Швидько відоме не лише в Україні, але й далеко поза її межами. Її авторитетне ім'я відоме широкому загалу науковців. Рубіж 1980-1990-х рр. – роки «перебудови», що розширили свободу наукової діяльності й активізували національно-культурні рухи. Вона була учасницею міжнародних конгресів, семінарів і конференцій, де виступала з яскравими доповідями про результати наукових досліджень, проводила лекції в Сорбоні, Мюнхені та Іллінойсі. Це одночасно дало потужний розвиток дарованих їй батьками таланту й мудрості.

Ганна Кирилівна з часом стала лідером краєзнавчого руху на Дніпропетровщині. З 1990 року вона очолювала краєзнавчий клуб «Ріднокрай», який діє при Дніпропетровській обласній універсальній науковій бібліотеці. Наступного року її було обрано головою правління Дніпропетровської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

У 1995 р. Ганна Кирилівна перейшла працювати професором кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (нині – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»). З її приходом значно виріс науковий потенціал і репутація університету, відкрилися нові можливості в дослідженнях кафедри. Завдяки

наполегливій, системній роботі, яку вона проводила в Дніпровській політехніці, було започатковано важливу гуманітарну складову. Її авторитет завжди панував у нашому Університеті.

Плідна і потужна діяльність Ганни Кирилівни спонукала до історичних і краєзнавчих досліджень багатьох успішних учнів – молодих науковців, яких вона виховала для України й кожного з нас. Це стало підставою для створення авторитетної наукової школи. Під її керівництвом захищено 20 кандидатських і 4 докторських дисертації.

Ганна Кирилівна багато років успішно та з великою зацікавленістю проводила краєзнавчі конференції в стінах нашого вишу, організувала історико-краєзнавчий клуб «Грані», брала участь у культурному житті колективу.

Для Ганни Кирилівни всі наукові дослідження – це її творче життя і натхнення, важливі та значущі: краєзнавчі розвідки, нариси з історії Університету, навчальні посібники, ґрунтовні монографічні видання. Всі наукові проекти виконувалися вчасно та професійно. Загалом її науковий доробок складає більше 600 чудових наукових праць на базі фундаментальних досліджень.

У Ганні Кирилівні було щось таке життєлюбне: вона ніколи не втрачала почуття гумору й оптимізму, а своїм розумом вибудовувала власне життя, гідне наслідування і поваги.

Професор кафедри історії та політичної теорії Г.К. Швидько стала почесним професором Дніпровської політехніки, залишила по собі добру пам'ять відомого науковця, талановитого педагога і колектив однодумців, який продовжує її роботу сьогодні. Ми завжди будемо шанувати і в серці пам'ятати шановну Ганну Кирилівну, зберігати її світле ім'я!

**Академік НАН України,
голова Вченої ради,
почесний ректор
НТУ «Дніпровська політехніка»**

Г.Г. Півняк

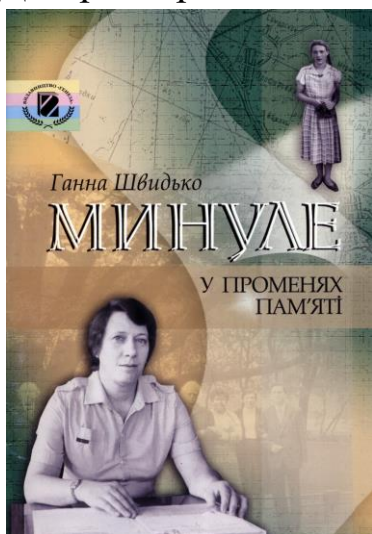
ВІД УПОРЯДНИЦІ

2 лютого 2022 року пішла з життя талановитий педагог і мужня жінка Ганна Кирилівна Швидько. Це стало тяжкою втратою не тільки для учнів та колег, а й для історичної науки в цілому.

Немає потреби викладати біографію автора, бо це, значною мірою, Ганна Кирилівна зробила у спогадах «Образи». Але скромна до своїх наукових досягнень, вона не написала про їх визнання науковою спільнотою. Спробую виправити це та зазначити основні.

З 1990 р. Ганна Кирилівна керувала клубом «Ріднокрай» при відділі краєзнавчої літератури та бібліографії Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки. У 1991 р. її було обрано головою правління Дніпропетровської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. З 2005 р. очолювала Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.

У 1997 р. Ганні Кирилівні присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», 1999 р. її обрано дійсним членом Української академії історичних наук, 2004 р. відзначено Орденом княгині Ольги III ступеня. Нагороджена також Почесною грамотою Президії НАН України (2012 р.) та Почесним знаком Національної академії педагогічних наук України (2019 р.). Кілька десятиліть вона була членом спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій в Інституті археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України та Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Перша частина «Образів» під назвою «Минуле у променях пам'яті» являє собою логічно завершені Ганною Кирилівною розширені спогади. Друга частина укладена упорядницею із окремих сюжетів особистого життя вченої, цікавих і професійних зустрічей, пов'язаних із суспільно-політичними змінами в країні. Працюючи над упорядкуванням, я не зважилася порушувати спогадові статті, укладені хронологічно. Вони відтворюють образ часу від 1970-х рр. до 2019 р.

Спогади Ганни Кирилівни цікаві тим, що слугуватимуть наступним поколінням як історичне джерело для дослідження процесів і подій української історії, свідком яких була авторка.

Як упорядниця зазначу: спогади написані дрібним та охайним почерком, хоча фізично для Ганни Кирилівни це було нелегко. Всі життєві негаразди вона здолала, все встигла завдяки своєму розуму та самоорганізації.

Сьогодні, незважаючи на дуже складну ситуацію в нашій країні, продовжують діяти інституції, сформовані й очолювані Ганною Кирилівною Швидько, реалізуються краєзнавчі проєкти, а її учні керують науковими та педагогічними колективами.

За допомогу в підготовці видання хочу висловити щирю вдячність науковій спільноті за надання фотографій, керівництву НТУ «Дніпровська політехніка», особливо завідувачу кафедри історії та політичної теорії Геннадію Леонідовичу Первому та голові Вченої ради, академіку НАН України Геннадію Григоровичу Півняку.

Кандидат історичних наук *Марія Шевченко*

З Ганною Кирилівною Швидько

ПЕРЕДСЛОВО АВТОРА

Задум написати цю невелику книгу спогадів виник не спонтанно. Раз по раз, коли при нагоді згадувалось щось із минулого особистого життя чи про цікаві зустрічі з людьми, зокрема з вченими-істориками, доводилося від колег чути: «Треба б про це написати». Але за поточними справами все не було часу взятися за спогади. Проте, будучи істориком за освітою і професією, не можна не усвідомлювати важливості мемуарів взагалі як історичних джерел для вивчення певного відрізка часу, до якого належав автор, дослідження процесів і явищ, свідком яких довелося стати.

Відомо, що XIX – початок XX століття були часом розквіту мемуаристики як жанру літератури. Ці мемуари різні за обсягом, стилем художнього слова, кругозором автора, значимістю подій і осіб, про яких йдеться у спогадах, за місцем самого мемуариста в суспільному, науковому або громадському житті, достовірністю відомостей тощо. Вони мали й різне призначення: для публікації або pro domo sua (для домашнього вжитку). В радянський час мемуарна література, особливо в Україні, майже зникла. Писати мемуари стало заняттям не тільки небажаним, але й небезпечним. Починаючи з 60-х років XX ст., з'явилася значна кількість опублікованих мемуарів воєначальників, які розкривали специфічну тему нашої історії. Можемо назвати також і художні твори письменників, написані на автобіографічній основі. Однак між мемуарами і художніми творами існує велика різниця, в мемуарах немає місця вимислу.

Обміркувавши сучасну ситуацію в мемуаристиці, автор даних спогадів дійшов висновку про необхідність, попри відсутність часу, залишити свої свідчення про життя маленького українського села на Дніпропетровщині за чверть віку – з кінця 40-х до другої половини 60-х років минулого століття. Природно, що не згадувати себе в мемуарах неможливо. Але автор менше всього прагне говорити про своє міфічне чи реальне значення або хоче вибити у читача сльозу. Через своє життя і своє тодішнє сприйняття автор намагається об'єктивно розказати про реальне життя колгоспного села в зазначені роки. Хотілося зафіксувати те, про що, мабуть, вже ніхто не напише. Тому читач

знайде тут такі подробиці, включаючи етнографічні замальовки, котрі ні в якій іншій книзі не зустрічаються. А друга частина книги відображає погляд на міське життя людини, вихованої в іншому середовищі, та розповідає про зустрічі з відомими вченими.

Перша частина спогадів була написана швидко і на “на одному подиху”, власне, на основі біографічної довідки до ювілейної дати. Так з’явилася невелика книжечка під назвою “У променях пам’яті” (Київ, “Генеза”, 2004). Тут внесено деякі уточнення, виправлено помилки та додано інформацію з історії малої Батьківщини автора, а також ряд сюжетів про навчання в університеті.

Час швидкоплинний, науково-технічна революція на очах одного покоління змінює спосіб життя, звичаї, заняття, моральні поняття тощо. Іноді бере сумнів, чи комусь цікавими будуть мемуари людини минулого часу, примітивної з точки зору начиненого електронікою інтелектуала. Однак цей песимістичний настрій подавляється обов’язком професійного історика, якому судилося на не такому вже й короткому шляху багато пережити й побачити, брати участь у подіях суспільно активних десятиліть, спілкуватися з цікавими людьми, пережити райдужні сподівання і розчарування. Звідси і назва цих спогадів – “Образи”.

Образи... Здається, це слово найбільш точно розкриває авторську мету. Якщо прочитати його з наголосом на останньому складі, то йдеться про ідеали, життєві орієнтири, моральні авторитети, віру в добро, чіткі визначення понять-антиподів, як-от: порядність і підлість, вірність і зрада тощо. Це поклоніння людським чеснотам, мов віруючий – образам-іконам.

“Образи” з наголосом на першу літеру – таке прочитання шикує в пам’яті постаті людей, які не просто зустрічалися на життєвому шляху, а впливали, коригували його своїми вчинками і життєвими принципами. Це зобов’язує задля збереження пам’яті про них зафіксувати імена та висловити їм свою вдячність. Як і тим, хто в тяжкі хвилини безкорисливо приходив на допомогу.

Що ж стосується третього варіанту прочитання слова “обра́зи” – з наголосом на “а”... То хіба часто бачимо небо безхмарним, дорогу бездоганно рівною, відносини відвертими, помисли та дії людей чистими? Вирушаючи в мандрівку на вже раз пройдене життєве поле, залишимо образи осторонь цього шляху, пробачимо і забудемо чи, може, вибачимося і вже тоді викинемо з пам’яті.

Ні, краще будемо все-таки говорити про добрих і світлих людей, простих і визначних, які тією чи іншою мірою допомогли автору чесно та гідно пройти свій життєвий шлях, – сподіваюся, що так.

ЧАСТИНА I

Мала Батьківщина

Бажани – маленьке мальовниче село, що знаходиться на республіканській трасі Київ – Донецьк. Воно примостилося між двома селами: великим – Дмитрівкою та меншим – Олефірівкою, з якої починається територія Петропавлівського району Дніпропетровщини. Від центру Західного Донбасу промислового Павлограда до Бажанів – всього 23 км, тоді як до райцентру Петропавлівка – близько 40 км.

Мальовничості село набуло перш за все тим, що розташувалося, головню, на видовженому пагорбі вздовж траси, тягнучись майже паралельно до неї на відстані від 50 до 300 м, а присадибні ділянки йшли в напрямку до луку і прирічкового лиману. За топографією воно нагадує в плані ківш з довгою ручкою. «Ківш» утворюють дві перпендикулярні до витягнутої лінії будинків вулиці, та ще одна – їй паралельна, що з'єднувала дві спадаючі донизу коротенькі вулички. «Ківш» називався Бойки (від кількох родин Мірошніченків, які по-вуличному звалися Бойками, іменуючись своїми законними прізвищами лише в метриках та колгоспному діловодстві), а довга, кілометрів зо два, вулиця називалася Килинками (бо на ній проживали кілька Килин). На цій вулиці, починаючи від великого бригадного двору, будинки були лише з одного боку, а з другого – всю смугу між селом і трасою займав колгоспний сад, розірваний впоперек навпіл широкою балкою, від якої далі вже й будинки стояли на рівнині. Так що під час повені, траплялося, вода затоплювала кілька крайніх подвір'їв, а то й хати підтоплювала. Цей кінець села майже впирається в загин тоді чистої та мрійної своєю спокійною течією Самари, на протилежному березі якої – вже ліс, що верхів'ями листяних дерев ніби підпирає Донецький кряж. А що там далі – то вже за горизонтом. Сьогодні із-за того горизонту виглядають копри шахт та висотні будинки шахтарського міста Тернівка.

Від Бойків же, перейшовши через луг (на місцевому мовному суржику – “луки”) та лиман, який влітку майже пересихав, можна було потрапити до величезного села Дмитрівка, точніше на її Низ. Цей «мікрорайон» Дмитрівки разом з Бажанами та Олефірівкою утворював наш колгосп. А центр Дмитрівки, її довжелезний хвіст хат за трасою та залізницею, що тягнувся на кілька кілометрів (так звана Лебежа), і ряд навколишніх сіл (Кардаші, Чумаки, Відродження) були об'єднані в колгосп «Ленінець» – господарство, скільки й пам'ятається, сильне, багатогалузеве, в якому, на відміну від нашого, досить розвиненим було й виноградарство. А головним садівником у ньому був

«мічурінець» (що в часи мого дитинства сприймалося з пієтетом, майже як донедавна поняття «космонавт»), і зовні, особливо в солом'яному брилі, схожий на знаменитого селекціонера Мічуріна, портрет якого, підперезаний відомим гаслом про наші відносини з природою («Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї – наше завдання»), висів у нашому класі початкової школи.

На Низу була своя семирічка, а в Центрі – десятирічка, що з 8-го класу приймала також до себе з навколишніх сіл незначний відсоток учнів, які розумово і матеріально спроможні були чи хотіли здобути середню освіту. В центрі Дмитрівки знаходилися наша сільська рада, прекрасна лікарня, пошта, магазини, базар, церква.

У виданні «Дніпропетровська область» (1969 р.) із серії «Історія міст і сіл Української РСР» про Дмитрівку сказано дуже коротко: «Дмитрівка – село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км на південний захід від районного центру. Залізнична станція на лінії Червоноармійськ – Павлоград. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Бажани, Відродження, Кардаші, Олефірівка, Чумаки. Населення – 4564 чол. На території села розміщені центральні садиби колгоспів «Ленінець» та ім. Чкалова, які мають 10 068 га орної землі та спеціалізуються на виробництві зерна і продуктів тваринництва. У Дмитрівці є середня, восьмирічна та початкова школи, 2 будинки культури, бібліотека... Функціонує лікарня. Є майстерня побутового обслуговування». І далі ще кілька речень про відомих осіб.

Бажани пов'язані з Дмитрівкою генетично. Колись на місці Дмитрівки було козацьке займище, а пізніше (1776 р.) тут виникла вільна військова слобода, названа на честь святого Димитрія Ростовського. Дослідник історії нашого краю катеринославський єпископ Феодосій Макаревський у своїй великій праці «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия», виданій у 1880 р., пише: «Слобода Дмитриевка, при р. Самаре, многолюдная и промышленная, с двухштатным церковным причтом, принадлежит ныне ко 2-му благочинническому округу Павлоградского уезда. Запорожские казаки издавна, с незапамятных времен, занимали эту местность; здесь было несколько сот их зимовников, хуторов и землянок... В конце 1776 г. образовал здесь, в этой местности, новую государственную воинскую слободу Дмитриевку, Азовский губернатор Чертков наблюдение за нею, введение в новой слободе новых лучших порядков, дальнейшее благоустройство ее во всех отношениях поручил полковому старшине Хижняковскому...»

Перші документальні відомості про Дмитрівку відносяться до 80-х – 90-х років XVIII ст. Так, у розпису штату адміністрації в державних поселеннях з

українськими жителями Павлоградського повіту 1787 р. в слободі Дмитрівці нараховувалося 115 дворів, в яких мешкали 627 осіб чоловічої статі, а з управлінців передбачалися: старшина – 1, староста – 1, виборний – 1, збірщик (податків) – 1, десятських – 10. (Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – Запоріжжя, 1999. – С. 248.).

У 1793 р. в Дмитрівській слободі зафіксовано 204 господарства поселенців, які займалися землеробством. З жінками і дітьми загальна їх кількість становила 1050 осіб. Вони проживали в 138 дерев'яних хатах та 80 “мазанках”. У слободі була церква з двома священиками та дерев'яна школа, які утримувалися за рахунок “подавання добрых дателей”. На громадські кошти утримувалися “магазин” (хлібний склад), конюшня пікінерського полку та дерев'яний міст через р. Чаплинку (це пізніше балка Чаплинка). У слободі – 3 вітряки, дерев'яна лавка прапорщика Лозовського. А на р. Самара показано ще два: водяний млин на два мучних камені, сім ступ і вітряк з одним мучним каменем. Слободі належали 12 тисяч десятин орної землі та 2906 десятин угідь. Стосовно господарства опис зазначає: «На всякий хлеб плодovита. Заведением скота достаточна. Овощей никаких не имеется». /ДАДО. Ф.4540. Оп. 1. Спр.1044 “а”. – арк. 198 зв. – 119/

За матеріалами V ревізії 1796 р., в різні графи якої занесені показники про кількість і походження жителів та їх заняття, знаходимо такі відомості: в Дмитрівці проживали лише українці (за тодішньою офіційною термінологією “малороссияне”) – 466 осіб чол. ст. і 410 – жіночої; “прежде бывших запорожцев” – 105 чол. статі та 98 жіночої. Всі вони займалися землеробством. Чумацьким промислом займалися 3 господарі, жили з найму в односельчан 20 осіб.

Крім того, в слободі мешкали відставні нижчі чини (вахмістри, капралаи, рядові пікінери) – 16 чоловіків та 14 жін. статі, інші показники – як і в попередньому опису 1793 р. Вказано також, що в р. Самара водиться риба – окунь, щука, линь «и другая мелочь». Ловити рибу було вільно всім поселенцям. Вже тоді в Дмитрівці проводилося три ярмарки: на Вознесіння, 8 вересня та 6 листопада. На ярмарки “приезжают из соседних мест с хлебом и разными мелочными вещами”. /ДАДО. Ф.4540. Оп.1. Спр.1044“а”. т.1., арк. 224 зв.–225/

Назва «слобода» вживалася як синонім села Дмитрівка ще в середині минулого століття. З кінця XVIII ст. поблизу Дмитрівки, яка тоді входила до Павлоградського повіту, виникають переселенські села, проте лише одиниці переселенців потрапляли в число дмитрівчан, уклад життя яких був якийсь особливий, общинний. Із найзнаменитіших дмитрівчан «переселенського» походження найперше слід назвати видатного українського бібліографа

Михайла Федоровича Комарова (1844–1913), з яким я розминулася у Дмитрівці рівно на сто років. Цікаво, що у Дмитрівці переселенці повністю зукраїнізувалися, тоді як сусіднє село Миколаївка (в джерелах спочатку “Никольское”, у нас розмовне – “Микольське”) і в ХХ столітті зберігало помітні сліди свого переселенського минулого у побуті й мові, у будівництві хат і звичаях.

Оскільки в наведеному уривку з “Історії міст і сіл УРСР” названо прізвище М.Ф. Комарова (Уманця), варто додати те, чим Дмитрівка має пишатися. Михайло Федорович Комаров (11 (23) січня 1844 – 6 серпня 1913 р.) був однією з найпомітніших постатей в культурному і суспільно-політичному житті України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. Адвокат за професією, протягом всього життя він став зачинателем української бібліографії, був літературним критиком, лексикографом, фольклористом, перекладачем, видавцем, журналістом, просвітянином і громадським діячем. Він дружив і спілкувався з родиною Лесі Українки, письменниками Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, композитором Миколою Лисенком і багатьма іншими видатними діячами культури. Шість представників його родини внесені до “Української літературної енциклопедії”. Як і його старший брат Олександр (псевдонім Степовик), також просвітянин, він народився у слободі Дмитрівка і здобув тут початкову освіту. Де він точно жив – невідомо. Можна тільки зробити припущення, що на “кутку слободи”, що називається “Польща”, де колись жили переселенці-поляки з Поділля (мабуть, шляхтичі-однодворці, швидко зрусифіковані). Адже він добре знав польську мову. Недавно одна з вулиць Дмитрівки отримала назву “вулиця Михайла Комарова”, що є маленькою даниною цій видатній людині.

Тепер вже не одне ім’я земляка увічнене в назвах вулиць Дмитрівки. У 1998 р. одна з вулиць отримала назву “академіка Володимира Михайловича Сайгака” (1938–1996), заступника генерального конструктора Центрального спеціалізованого конструкторського бюро, Героя Соціалістичної праці, Лауреата державних премій СРСР та РФ, дійсного члена Академії Космонавтики ім. К.Е. Ціолковського. А на фасаді хати, в якій він жив, встановлено меморіальну дошку. Увічнене ім’я й заслуженого вчителя Івана Івановича Тимошівського (про нього – трохи пізніше).

Селяни Дмитрівки ніколи не були кріпаками. За деякими свідченнями кілька представників Дмитрівської громади у 1910 році були на Південно-російській обласній сільськогосподарській промисловій і кустарній виставці у Катеринославі. Одного з них, Герасима Полового, Дмитрівська кооперація через три роки делегувала на подібну виставку в Києві, звідки було отримано запрошення.

Під час Першої Світової війни багато чоловіків з Дмитрівки та прилеглих до неї хуторів були мобілізовані на фронт. Серед них і мамині батько та рідний дядько Пушко, які не повернулися додому, бо вслід за імперіалістичною розгорілася громадянська війна. В сімейному альбомі зберіглася тільки фотографія 1915 р., на якій зображено групу жіночок, які відвідали своїх чоловіків на фронті.

Похідними від Дмитрівки були навколишні малі села, що нині підпорядковані Дмитрівській сільраді. Серед них і Бажани та Олефірівка.

На початку ХХ ст., коли розгорнулася Столипінська аграрна реформа, заможніші селяни стали відходити на хутори, отримуючи від общини наділи по 2,8 дес. на чол. душу. Міцний господар Бажан поселився неподалік Дмитрівки, поклавши початок новому селу. Поступово свою земельку поруч з господарствами кількох сімей Бажанів стали придбавати й інші родини, як-то: Панасідченки (по-вуличному – Кози), Леники, Мірошніченки (Бойки), Швидьки, Крокви (по вуличному – Карати).

У 1924 р. в Олефірівці нараховувалося 40 дворів. Наступного року тут виникло Товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ), перетворене у 1926 р. на комуну “Комінтерн“. Я ще пам’ятаю залишки бараку на північно-західній окраїні Олефірівки (майже на межі з сусіднім селом Богуслав), де мешкала одна сім’я, а при тому бараку була овеча кошарня. Оскільки за моєї пам’яті Бажани й Олефірівка становили одну бригаду, то доводилося іноді працювати по наряду в “Комуні” або в “Комінтерні”, тобто на полі між автотрасою та лугом, на якому знаходилися рештки комунівського бараку.

Власне, кампанія по створенню колгоспів розпочалася у 1929 р. Наступного року в Дмитрівці їх було сім, в Олефірівці – два (“Воля” і “Комінтерн“), в Бажанах – один (“П’ятирічка”). “П’ятирічку” очолював Микита Дем’янович Фролов. Незабаром розпочався процес їх укрупнення. Напередодні війни в Дмитрівці було вже п’ять колгоспів. А “П’ятирічка” (Бажани) та “Воля” (частина Олефірівки) у 1934 р. об’єдналися в артіль “Червона преса”, головою якої був обраний олефірівець Микола Сергійович Галенко, тоді ще досить молодий чоловік. Його я вже пам’ятаю, бо він був головою й після війни, коли у 1946 р. “Червона преса” і “Комінтерн” об’єдналися, утворивши колгосп (артіль) імені Чапаєва. Голова колгоспу мав у селі велику владу й авторитет. Мабуть тому, коли в мене, ще малої дитини, хтось питав, ким я хочу бути, коли виросту, відповідала дуже впевнено: “Галенком” (очевидно, малося на увазі “головою колгоспу”).

У Дмитрівці чергова реорганізація відбулася у 1957 р., коли об’єдналися три колгоспи (“3-я Сталінська п’ятирічка”, “Червоний партизан”, “Орджонікідзе”) в один – “Ленінець”. Це вже я пам’ятаю, бо старі назви ще

довго вживалися неофіційно. Дві інші дмитрівські артїлі (“13-річчя Жовтня” та “Перемога”, яка певний час називалася “ім. Будьоного”) утворили колгосп ім. Чкалова, до якого було приєднано колгосп ім. Чапаєва (тобто, Бажани і Олефірівка) як бригаду № 2.

Головою нашого колгоспу ім. Чкалова став молодий та енергійний Микола Опанасович Шуть, якого кинули до нас на “прорив” з передового тоді колгоспу ім. Кірова (з с. Петрівка). Він керував у нас недовго, може років 2-3, але запам’ятався тим, що зненацька зустрів колгоспників, які поверталися з такої роботи, де можна було щось взяти додому в кишенях, сумці для обідніх харчів, у відрі (воно потрібне було на багатьох роботах), і влаштував обшук – “трус”, який часто закінчувався штрафом. Його дружина Роза Семенівна в Олефірівській семирічці вела уроки, здається, української мови. За яких обставин і куди вони незабаром були переведені (цим процесом тоді керував райком партії) – не знаю.

У середині ХХ століття в Бажанах нараховувалося близько 120 сімей колгоспників, а село навіть на поштових адресах ще довго називалося «хутором». Бажанівські хлопці часто одружувалися з дівчатами з Дмитрівки, а наших дівчат частіше всього забирали хлопці з «метрополії». Дивно: до Олефірівки відстань була не більшою, ніж до Дмитрівки, а чомусь шлюби між її молоддю і бажанівською заключалися рідко (Олефірівка більше пов’язана з сусіднім Богуславом Павлоградського району, навіть у десятирічку з Олефірівки туди дехто ходив).

Наше подвір’я – третє від краю села (згодом – четверте), поблизу автотраси (Київ–Дніпро–Донецьк), від якої його відокремлювала вузька смужка колгоспної землі. На цьому «клинчику» (так і при роздачі наряду колгоспникам бригади говорилося: ім’ярек – косити траву на клинчику) площею приблизно з гектар, а протяжністю від дороги до балки, яка зі степу підходила до села, більше нічого, крім трави, й не можна було вирощувати. Так що на клинчику паслися кури, качки, поросята, телята, кози і козенята найближчих господарів. А засівали клинчик частіше всього суданкою.

Вулиці в Бажанах (одна довга і три короткі) назв не мали, та й потреби в них не було – всі прекрасно знали один одного. І не тільки, а ще й родовід до якогось там коліна, так що обманути, прикинутися добрим, коли в родині були лихі люди, видавати себе за хорошу партію для подружнього життя, коли в роду були гуляки чи тирані (рідко, але траплялося й таке), було справою неможливою. У нас відомо було все: хто куди поїхав, до кого приїхали родичі, хто захворів, у кого вночі отелилася корова, хто кого вчора ввечері проводжав і т. п.

Про звичаї і нашу сільську мораль ще матимемо нагоду згадати. А зараз – про зорові картинки бажанівських вулиць. Вони суціль потопали в садах. Куди не глянь – вишні, абрикоси, сливи, груші, яблуні, шовковиця. Ніякої екзотики, а краса, особливо в період цвітіння та дозрівання плодів, неймовірна. Та й користь від них мала велике значення при майже натуральному господарстві. Сади були нашими годувальниками при мінімумі затрат часу на їх обробіток. Ближча до нас вулиця була вузькою, до середини її протяжності (уздовж городів «верхніх» господарів) вона являла собою ледь не замкнену «арку» з дерев, так що, коли сонце трохи поверталось, на ній було майже темно. В дитинстві навіть страшно було по ній іти самітно, доводилося бігти стрімголов, бо, здавалося, за кожним кущем зліва і справа на тебе чатує небезпека. І тільки коли перебіжиш по вулиці через місце, де її перетинає балка, за котрою з обох боків починаються двори Бойківщини, переводиш подих і далі йдеш повільно, не даючи нікому приводу запідозрити тебе в боягузстві. Таких красивих сільських вулиць, як у наших Бажанах, не доводилося бачити ніде. Та тепер і там вже немає тієї краси. Змінилися час, люди і звичаї...

Родина

Майже всі жителі наших сіл були колгоспниками, які мали по 0,5 га городу і саду при хаті та дворі. Виняток складали вчителі, лікарі, продавці магазинів, працівники сільпо, заготзерна та МТС, одиниці дорожніх працівників. Як багато інших чоловіків нашого села, батько загинув на війні (пропав безвісти), мати залишилася вдовою з трьома дітьми. Мама Горпина Іванівна була неграмотною. Правда, вона якийсь час відвідувала лікнеп і могла з трудом прочитати слова, написані великими друкованими літерами, та розписатися у відомості на одержання натуральної плати (продуктами) за вироблені трудовні (такий був термін – “вироблені”). Її батьки жили колись у Дмитрівці. Дев’яти років вона залишилася повною сиротою в період громадянської війни, пішла в найми, потім працювала на якомусь заводі Донбасу (жаль, що колись не вистачило розуму розпитати її про ті тяжкі роки життя). Провідала якось рідну Дмитрівку та вже тут і залишилася, вийшовши заміж за бажанівця – вдівця Кирила Швидька.

Перші мої спогади про дитинство пов’язані з чеканням мами з роботи, бо дуже хотілося їсти. Один із перших кадрів у пам’яті такий: сиджу на лежанці та спостерігаю, як мама пече на плиті порізаний кружальцями цукровий буряк. Це був голодний 47-й рік. Їли все, що тільки не дозволяло вмерти. Діти збирали вздовж залізниці (через зруйновані мости, один з яких був недалеко від нас, до кінця 50-х років по ній не ходили потяги) різну траву – козельки, калачики (це

те, що можна було тут же з'їсти), якусь низькорослу траву (не знаю назви і точно її описати сьогодні теж не можу), з котрої варили суп, в якому плавало щось чорне і глизяве, ніби маленькі п'явки. Суцвіття акації, якої було вдосталь в посадках та балках, взагалі здавалося найсмачнішим продуктом, хоч і разом з мошкарєю в ньому. Великою удачею було спіймати капканом або «вилити» з нори водою ховрашка. Ми жили близько від степу, який починався зараз же за залізницею, що тягнулася паралельно автотрасі, тому набирали колодязної води у відра, бідончики, пляшки і йшли на полювання. Воно іноді (бо «мисливців» було надто багато, а здобичі у неврожайні роки – мало) давало м'ясо і шкірку, яку можна було здати в Павлограді по 6 копійок за штуку.

Взагалі, «підніжний» харч тоді відіграв велику роль у нашому раціоні. В хід ішло все: паслін, лопуцьки (росте в лісі, яку наукову назву має – не знаю, вигляд має схожий на дудки цибулі, які, до речі, теж з'їдалися із задоволенням, бо очищені від верхньої зеленої корочки вони солодкі) та інші бур'яни. Найбільшим щастям було те, що мама виміняла свою зінгерівську швейну машину, привезену нею ще з Донбасу, на відро кукурудзи. Я ту машину пізніше бачила не раз у Агафії Павлюк, бо вона була бабусею моєї молодшої подружки Каті. А кукурудзу мама змолотила на домашній круподерці (два круглих плоских камені, на верхньому прикріплена ручка і зроблено отвір для засипки по жмені зерна, а на нижньому був жолоб, через який крупа сипалася в підставлений посуд чи підвішений мішечок) і добавляла крупу в суп, у кимось дане відварене лущиння картоплі, навіть кілька разів кашу зварила. А там почали дозрівати овочі та фрукти. Для нас найдоступнішими були шовковиця та абрикоса-дичка в навколишніх посадках. Так і дотягнули, поки восени колгосп дав натурою плату на трудодні. Трохи згодом у нашому колгоспі з'явилися поля, на яких вирощували китайську чумизу і чечевицю. Здається, їх смак пам'ятаю досі, хоч незабаром вони зникли так же раптово, як і з'явилися в колгоспних польових сівозмінах і в селянському раціоні харчування.

Жили дуже бідно, але гордо, не були жебраками, трудом заробляли на харч. Дядько Василь Тимофійович Швидько і тітка Вустя були господарями на ті часи заможними, тримали велику пасіку, жмотами не були, трошки допомагали: тітка то меду баночку дасть, то мисочку борошна, то шматочок сальця, то просто нагодує разом зі своїми онуками. Але ж вона вміла всіх численних родичів залучити до роботи в своєму господарстві. Ми, діти, проривали бур'ян на городі, пололи, знімали урожай вишень на продаж у Донецьку (тоді ще Сталіно), вибирали картоплю, вибивали соняхи, лузали кукурудзу, перебирали цибулю та дрібненьку сіянку і т. д. Натомість були нагодовані.

Другий дуже тяжкий період ми пережили весною і влітку 54-го року. Попередній рік був неврожайний, а до врожаю нового було далеко. Врізався в пам'ять епізод тієї весни. Мати пішла в степ на прополку своєї ланки, не взявши обіду, бо не було чого брати. Я була у тітки Вусті, і вона дала за якусь роботу мисочку борошна. Прийшовши додому, замісила, як могла, тісто, напекла коржів. У саду нарвала пів кружечки вишень, які ледь-ледь починали червоніти. Зав'язала це все в старенький білий головний платок вузликом і пішла в степ. До ниви, на якій працювала мама, було кілометрів зо три, а може, й більше. Підходжу, люди сидять кожен біля своєї ділянки – обідають, а мати в білому платочку – серед гін ритмічно похитуючись разом із сапкою, невпинно рухалась вперед, ніби поспішаючи обробити свою ланку і ніби в неї немає бажання обідати. Я набрала з бочки води і попрямувала до матері. Вона вгледіла мене, коли вже була поруч... Їла вона того коржа і плакала. Хто ж тепер скаже, чому? Може, тому що дочекалася помічниці, яка в цей час рядочки кукурудзи навколо підполювала, допомагаючи мамі.

...Старший брат Василь тоді поїхав на заробітки і влаштувався на заводі в Нижньодніпровську. Там не стільки заробіток був прийнятним для молодого хлопця, скільки в столовій можна було наїстися безплатно хліба. Не знаю, як вдався йому виїхати без оформлення будь-яких документів, але це абсолютна правда (може, втік, бо тоді це було поширеним явищем).

А мене мама вирішила відправити до свого старшого багатодітного брата Федосія на рудник Нікітовка поблизу Горлівки, щоб залишити там навчатися в четвертому класі (до речі, теж без документів). Старша дядькова донька Марія працювала офіціанткою в столовій, приносила додому залишки хліба (тоді в робочих столових хліб лежав на столах у хлібницях, отже, той, що залишався після обіду, трохи присихав і не міг бути повторно поданий на стіл), їх сушили на сухарі. Мама повернулася додому замість мене з мішком сухарів, який і врятував нас від голоду. Кажу «нас», бо менше ніж через місяць дядькові довелося везти мене додому – жити серед териконів не було стихією сільського створіння. Ще й дядько привіз сухарів, яких нам вистачило до нового урожаю.

Взагалі, 50-і роки були дуже важкими для колгоспників (природно, що перші повоєнні пам'ятаю тільки у вигляді окремих епізодів). Крім всього іншого дошкуляли різні державні побори. Щоразу, коли в сім'ї називалося прізвище Філін, я, мало що розуміючи, відчувала “тривогу”. З роками прізвище мало б забутися, а воно запам'яталося “асоціативно”, бо в нижньому кутку нашого саду завжди виростав бур'ян з неприємним різким запахом під назвою філінник. Коли підросла, дізналася що той Філін був фінінспектором, який часто “налітав” з району (а може й з Дмитрівки) для контролю за сплатою податків з індивідуальних господарств – перевіряв наявність худоби, курей,

фруктових дерев. Адже визначену кількість літрів молока від однієї корови треба було здати державі по так званій контракції. Кажуть, що здавали й яйця, але я чомусь цього не пам'ятаю. Може, це було дещо раніше моєї здатності усвідомлювати сукупність матеріальних проблем сім'ї. А от як вирубували в саду та біля хати в дворі фруктові дерева, які погано плодоносили (може, рік був неврожайний) або починали всихати, а за них треба було платити податок, добре пам'ятаю. А ще селян змушували обов'язково передплачувати облігації внутрішньої державної позики різної вартості. Мама так і померла, не отримавши компенсації за ті облігації, яких було стільки, що хоч на макулатуру здавай. Правда, пізніше оголошувалися тиражі облігацій різного року продажі.

У колгоспі тоді працювали «за палички» – так люди називали трудодні (в зошиті обліковця кожен людино-день при виконаній нормі роботи позначався паличкою), на які восени, в залежності від урожаю, точніше того, що від нього залишалося після виконання плану здачі його державі, давали різні продукти. Бувало, що зароблене зерно (жито і пшеницю) можна було не підводою привозити, а принести у мішку. В будь-якому разі, день отримання платні на трудодні завжди був святом. Зароблене (жито, пшениця, кукурудза, соняшник, яблука, городина – цибуля, капуста, огірки, помідори, кавуни, дині) перевозилося додому підводами та великими возиками. Все це розвантажувалося у дворі й починався процес підготовки до зберігання отриманого: краще йшло на ринок (треба ж бо за щось купувати одяг та взуття), а інше – на сушку, засолку та в погріб.

А вже з наступного дня млин, що стояв поблизу сільського цвинтаря, працював на повну потужність. Млинар дід Савка Сірий, старий і сивий, весь у борошні, мов привид, походжав по своєму господарству, періодично підходив до мішка, в який цівочкою сипалось борошно, підставляв руку під цівочку і розтирав борошно пальцями, очевидно, визначаючи якість помолу. Так же контролювалися висівки, тобто відходи змеленого зерна, що в господарстві також мали велику цінність як корм для худоби. Коли дід Савка помер, заміни йому не знайшлося. Приміщення при млині стали використовувати то під сушарню, то під інкубатор. Через якийсь час і ветхий вітряк розібрали. А зерно на борошно стали молоти у віддалених селах – Межирічому, Булахівці або Межовій, куди добиралися вже на колгоспній вантажівці, виписаній для використання кількома господарями. У цьому була раціональність – порожняком ганяти транспорт нікому тоді не могло прийти в голову.

Мама цілий день була на роботі – сівба, прополка, жнива. Робота для колгоспників знаходилася і взимку. Із степу, де стояли скирди соломи та полови, треба було на великих санях привозити корм худобі. Нечисленні

чоловіки, які залишилися після війни, взимку на річці лемами заготовляли лід для льодниці (в спеціальній ямі засипалася прокладка з полови, укладалися великі куски льоду, знову засипалася солома та половина, і так шарами – до самого верху. Головне, щоб сонце і тепло не проникали всередину. Влітку лід брали у плетені кошики і використовували за призначенням – для зберігання м'яса, молока й інших продуктів, для яких влітку тепло згубне), прочищали сокирами ліс та посадки, з цього хмизу плели щити для затримки снігу в полі, ремонтували підводи тощо. А жінки у великому амбарі готували зерно до посіву на машинах з ручними пристроями – віяли, обробляли ядохімікатами від різної напасті, перелопачували, аби зерно у великій купі не зіпріло чи не загорілося зсередини (це страшне видовище). У поле взимку на великих санях вивозили від ферм перегній і вручну грабарками чи вилами розкидали таке цінне добриво по полю. Вручну розкидали й мінеральні добрива, в ефективність яких тоді чомусь вірив тільки агроном.

Жіночою роботою пізньої осені та взимку була доставка вантажівками з Гродівської каменоломні побутового каменю для фундаментів господарських будівель колгоспу (корівників, свинарників і т.д.). Спеціалісти-підривники робили свою справу, а жінки лемами по тріщинах відколювали каменюки і закидали їх у кузов вантажівки. Розвантажувати було легше. Ця робота оцінювалася порівняно дорого, тому вважалася бажаною. Значно легше було доставляти вантажівками із залізничної станції Брагинівська комбікорм, макуху чи дерть для худоби або мінеральне добриво на поля (це вже в 60-ті роки).

Наступала весна, щити збиралися і звозилися в одне місце для зберігання до наступної зими. Починалася сівба – гаряча і коротка пора виробничого циклу на селі. Тут всім була робота вдень і вночі, бо відпочивали по черзі, а сівба не припинялася. Пам'ятаю, коли кукурудзу ще висаджували квадратно-гніздовим способом вручну, з допомогою кукурудзосаджалки – досить простого, але ефективного в роботі механізму. Він складається з двох дерев'яних брусків, з'єднаних посередині стерженьком (подібно до ножиць), а зверху тонким ланцюжком, що обмежує розходження верхніх кінців брусків, до яких прикріплені ручки. Внизу бруски загострені та покриті тонким залізом. На одному з брусків прикріплено жерстяний «гаманець» для кукурудзи, а від нього донизу тягнеться закритий жолоб, що перекривається засовчиком із захоплюючим зернята вирізом. Насипаєш з сумки в «гаманець» зерно, берешся двома руками за ручки (на рівні ліктів рук) у розтягнутому до обмеження ланцюжком положенні верхніх кінців апарату і заганяєш (за допомогою спеціальної лапки внизу справа) в землю сантиметрів на чотири, зводиш верхні кінці, щоб зерно (штук 4-5) подалося в жолоб і впало у землю. У такому положенні виймаєш саджалку із землі, розтягуєш верхні кінці... – Такі доведені

до автоматизму рухи повторюються цілий день і щоденно у посівну кампанію. Це досить важка операція, адже виносити перед собою механізм вагою в 2-3 кг (здається) цілий день потребує неабияких зусиль. Звичайно, на своїй (тобто колгоспній, але визначеній індивідуально кожному для обробітку) ланці можна було полегшити навантаження на руки, коли була якась допомога. Наприклад, мама сапкою робила ямки для посадки – два «клюки» на ямку, при цьому найзручніше брати два рядки. А ти йдеш слідом, кидаєш три зернятка (що найоптимальніше – два не можна, бо одне з них може не прорости, а за правилами агрономії треба було мати дві стеблини в одному гнізді, 4-5 – перевитрати зерна і більше роботи при прориванні сходів), лівою ногою загортаєш ямки одного рядка, наступаючи при цьому на ямку, аби зерно краще притиснулося до вологої землі і швидше проросло, а правою – та ж операція на іншому рядку.

Не встигне завершитися сівба та посадка інших сільськогосподарських культур, як вже починається прополка – вручну, сапками. Кожне поле перед прополкою розбивалося на ланки. Слово «ланка» мало кілька значень. Всі жінки (тільки!), які працювали в польовій бригаді, розбивалися на кілька ланок на чолі з ланковою («звеньевой»). На наряді частіше всього говорилося так: «Ланка (ім'ярек) – полоти кукурудзу (називається поле)». Ланкою називалась і ділянка, виділена для обробітку кожній колгоспниці, що працювала в польоводстві, а іноді (наприклад, на прополці буряків) і тим, хто працював у городництві та скотарстві. Вздовж дороги на полі втикувалися кілочки, на яких було написано хімічним олівцем прізвище колгоспниці, яка повинна була прополоти визначену кількість рядків кукурудзи, соняшника чи буряка. До появи збиральних машин індивідуальні ланки для обробітку зберігалися весь польовий сезон. Це підвищувало відповідальність за якість виконаних робіт.

Свою ланку ти міг прополоти хоч вночі, хоч вивівши на допомогу всю сім'ю. Агроном постійно перевіряв якість роботи, причому не доводилося вияснити, хто допустив у роботі брак, – всі рядочки, у такий спосіб розподілу, були іменні. Згадалося... Вже у дорослому віці, коли далеко відійшла від сільської праці, та й робота в селі стала механізованою, при перегляді кінофільмів про війну, особливо громадянську, атака піхотинців, які йшли шеренгою (як у фільмі «Чапаев» – атака «психическая»), мені завжди нагадувала початок роботи на прополці. Отак прийшли (пізніше на віддалені поля вже возили, спочатку підводою, а потім вантажівкою) вранці на поле, розсипалися вздовж дороги довгим рядком, поскладали речі (сумки з обідом) кожен біля свого кілочка – і на штурм. Але вже незабаром шеренга починає зламуватися, бо успіх у роботі у кожного різний, комусь потрапили дуже забур'янені рядки, хтось попутно підполює сусідній рядочок, щоб на

зворотному ході взяти два рядки. І от вже голови полільників біліють по всьому полю (у нас від спеки і пилу голови покривали білими косинками або платочками з ситцю чи меткалю, а не червоними, як колгоспників зображували на картинах радянські художники). Це закарбувалося в пам'яті, бо всіх мені треба було напоїти холодною водою. Так за день виходиш зигзагами по полю з бідончиком і кружкою, що до вечора ноги гудуть від втоми.

Зрання і до пізнього вечора мама працювала в полі. А домашнє господарство було повністю на дітях, які ще самостійно не заробляли в колгоспі трудовні. Це означало, що рано-вранці мама подоїть корову (доки при Хрущові її не забрали в колгоспне стадо), а тобі треба її відігнати в череду на другий кінець села. Боже, як тяжко було прокидатися. Бувало, виганяєш корову з двору і йдеш за нею ще довго із заплющеними очима, а іноді в суконці чи спідничці навиворіт. На зворотному шляху заходиш на бригадний двір, щоб отримати матері наряд на роботу. Тим часом дома вже приготовлений нехитрий сніданок, котрий для нас був завжди смачним.

Мама йшла на роботу, а у нас теж були свої завдання на день. Якщо навчальний рік ще не закінчився, то після повернення зі школи виконувалося визначене вранці завдання. Наприклад, прополоти певну ділянку городу (бувало, налетіли кілька чоловік, швиденько прополотли все – і разом гайда на річку), нарвати на вечір і на ніч трави корові або козі, нагодувати порося, курей, напоїти теля, яке десь паслося, прив'язане довгою мотузкою чи ланцюжком до прикорня. Тут називається ідеальний варіант колгоспного селянського господарства у кращі часи, бо іноді з цього списку залишалися лише кури та голуби.

А ще ж треба було вже з ранньої весни заготовляти сіно для годівниці-корівки на зиму. Це значить, щодня треба було хоч два-три мішки трави нарвати в полі – по кукурудзяній, соняшниковій чи конопляній ниві. Таким чином поле звільнялося від бур'янів, а корівка мала корм. Трава (мишій і берізка) в мішку натоптувалася ногами, аби можна було більше взяти. Найважче було закинути повен мішок впоперек на плечі, а вже нести його не складало особливих труднощів. Як правило, рвати траву в степ ходили зграйкою по троє-четверо, один одному допомагали – веселіше та й не страшно.

Трава сушилася у дворі, а потім складалася у скирду. Поруч згодом з'являлася скирда соломи, а восени – скирда з бадилля кукурудзи. Вони з'являлися частково після зняття урожаю на власному городі, а крім того, соломі і кукурудзяне бадилля можна було «виписувати» (так називався письмовий дозвіл голови колгоспу чи бригадира щось придбати в колгоспі). Доставка їх запряженою кінями або волами гарбою зі степу здійснювалася

тільки після роботи – пізно ввечері або вночі. Це теж вважалося значною господарською акцією.

Вже ніколи не повторяться ті блаженні години поїздки запряженою волами гарбою далеко в степ за соломою чи стеблом кукурудзи. їдеш довго, а навколо – тільки зоряний небозвід від невидимого горизонту до горизонту і золотий місяць, а на ньому так чітко проглядаються образи, які тільки здатна намалювати уява. У визначеному місці на полі навантажується гарба (вона ж була одиницею виміру) соломою чи бадиллям до розумної висоти, тобто, щоб і товару взяти якомога більше, і не набрати надміру, бо десь на схилі дороги гарба легко може перекинутися. Твоя роль у цьому процесі велика. Мати вилами подає соломі чи кукурудзі, а ти маєш прийняти подачу і вкласти її рівномірно, щільно, особливо майстерно, коли оберемки вже вкладаються вище бортів – щоб і не розсунулося і щоб не затягнути верх надто швидко, бо тоді мало товару візьмеш. А коли прозвучить твоє «досить!» – і завантаження завершується, зробиш посередині гарби в соломі чи стеблах невеличке заглиблення, лягаєш у ньому догоричерева – і до самого дому. Не довго вивчаючи зоряне небо, засинаєш, заколисаний м'яким погойдуванням на нічному степовому шляху. І зморений, бувало, так заснеш, що вже у дворі мамі довго знизу доводиться галасувати, аби тебе там, на верхотурі, розбуркати і всю операцію повторити у зворотному порядку. Тільки тепер вже мама скирдує, а ти зручно подаєш з гарби соломі чи бадилля.

У літню пору ми, діти, були весь час на якихось заготівках. Ходили в посадки за абрикосою-дичкою, потім лузали абрикоси і розкладали їх сушитися. До речі кісточка теж збиралися, висушувалися, а потім здавалися “ганчірнику” (який часто приїжджав однокінною підводою в село для заготівель металолуму, ганчір’я, кісточок в обмін на білу глину, порошки різної фарби, свистки й інші дитячі іграшки, цукерки. Цінувалася і груша-дичка, бо маленькі грушки, коли їх вміло посушити, смачні та солодкі не лише в узварі, але й у сухому вигляді. Цілими відрами заготовляли терпку і солодку маслину. Вона потім зберігалася на горищі, яке під очеретяно-солом’яним покриттям було сухим і теплим. Зате як смачно було взимку набрати тієї маслини в кишеню і насолоджуватися духмяними, хоч і дрібнісінькими плодами. Та й самогон з неї був вищої якості, так казали дорослі споживачі.

В обід необхідно було пішки або велосипедом змотатися на тирло (місце, де корів доїли, а потім вони кілька годин відпочивали, щоб знову йти пастися), щоб подоїти корову і здати в колгосп ще тепле молоко «на план», який отримував кожен господар дійної корови. Приймала його там же на тирлі, призначена для цього людина, і бідони з молоком відразу ж відправлялися в Олефірівку на сепаратор. Ввечері треба було йти забирати корову з громадської

череда, бо пастухи як приймали від нас корів за селом на вигоні, так і здавали нам череду на тому ж місці. Якщо це була пізня весна або літо, то, чекаючи на череду, яку пастухи приганяли на тирло, можна було ще скупнутися в Самарі. Приганяєш корівку додому, прив'язуєш до ясел, в яких лежить свіжий, тобою ж приготовлений корм, і йдеш на город поливати огірки, помідори, перець, моркву та іншу городину.

Повернувшись з роботи (частіше всього вже під захід сонця, особливо коли з віддаленого поля доводилося йти пішки кілометрів 3-5), мати щось робила по господарству чи на городі. А моє завдання було забирати корову з череди і виганяти її в балку пастися дотемна. Нас там збиралося багатенько, було весело, ми бігали, грали в різні ігри, не забуваючи й про своїх корівок. День завершувався. Корівка пригнана додому. Мама вже затемна доїть корову, тільки чути, як молоко об дійницю «вжикає», спочатку дзвінко, а далі глухіше і глухіше в міру наповнення дійниці та створення товстого шару молочної піни, об яку билися цівочки молока. Можна було з кружечкою стати поруч і дочекатися, коли можна було підставити під енергійні, сильні цівочки і намагатися потім випити тепле молочко, не втопивши носа в піну. При осіданні піни її наповнені повітрям бульбашечки лопаються, вистрілюючи краплинками молока і лоскочучи носа. Дійшла черга до вечері, при керосиновій лампі, а в місячний вечір – і без неї.

Ранньої весни та пізньої осені, коли корова не знаходилася в громадській череді під доглядом пастухів, треба було свою корівку виганяти в балку на весь день (хто жив ближче до лісу, виганяли худобу в ліс, де на галявинах могли ще зберігатися рештки трави). Це було далеченько, пора не завжди теплої днини, день впроголодь тягнеться довго. Із сухих гілок дерев і трави на безпечних місцинах робили багаття, в гніздах сорок та кібців на деревах знаходили яйця і в консервних баночках смажили їх на імпровізованих пічках, виритих на крутих схилах балки. А якщо траплялося абрикосове дерево, то й глею можна було зібрати і наїстися. А там десь ще й кущ глоду чи вже прив'язлого терену знайдеться або шипшини, або земляного горіха – так що на підніжному харчі можна було прожити цілий день.

Прийшов лихий час, «загриміли» наша старенька корівка-годувальниця і підростаюча їй на зміну теличка в загальне колгоспне стадо. В нашому маленькому селі не було репресованих, тому ніхто не згадував, чи то й не знав, яку важливу політичну справу зробив М.С. Хрущов по реабілітації невинно засуджених, по переселенню маси народу з підвалів у типові п'ятиповерхівки (сьогодні вже втричі перевершений термін експлуатації цих будинків, які народ назвав «хрущобами»). А от що за його правління ввели податок на плодові дерева в садах колгоспників, що зобов'язали здати в колгосп приватних корів і

телят – це запам'яталося моїм сільчанам добре (звісно, і широке впровадження кукурудзи теж, але тоді насмішки над кукурудзяною кампанією не пам'ятаю). Скільки сліз було пролито за тією корівкою і тією теличкою, яка вже наступного року могла стати годувальницею, коли мама на налігачах вела їх за собою на колгоспну ферму. Така ж трагедія була у всіх інших дворах села. Ба, не у всіх. Дід Денис Редька вперто один тримав оборону, не здавши корову. Весною йому не дали коня чи волів зорати город (як пізніше не дозволяли орати трактором), так багато років старенькі лопатою перекопували весь город, але корову не здали. Коли у десятому класі з російської літератури вивчали твір М. Шолохова «Піднята цілина», мені дуже легко було характеризувати образ Кіндрата Майданникова, його почуття, бо виникала зрима картинка: ось він бере на налігач свою худобинку і зі сльозами на очах веде її на колгоспну ферму, ніби чорною невдячністю відплачуючи їй за добро.

А ми з того часу почали кожного вечора ходити з бідончиками на бригадний двір, куди ввечері привозили молоко в 36-літрових бідонах і продавали нам по 6 коп. (спочатку) за літр у визначених розмірах – по 0,5 літра на душу. Це дуже помітно змінило весь наш сільський уклад життя. Через деякий час у багатьох дворах з'явилися кози. Декому з не дуже роботящих господарів (а таких було дуже мало) й сподобалося, що зайвий клопіт по утриманню домашньої худоби зник – тепер взяв бідончик та й пішов у компанію лясни точити, доки привезуть те молоко. А в основному, звичайно, таке пограбування селянина боляче вдарило по господарях. Слава Богу, недовго проіснував податок на дерева, а то б повирубували й їх, бо чим платити, коли грошей немає, адже за вироблені трудодні розплачувалися натуральними продуктами?

Вчителі

На широкій і короткій вулиці, яка від бригадного двору йшла вниз до лиману, стояла старенька школа з двома великими кімнатами (класами), коридором і присінками. В кожній з кімнат була своя грубка для обігрівання приміщення в холодну пору року – дровами, соломою, сухим коров'ячим кіз'яком, бадиллям соняхів і кукурудзи, кістрицею (подрібнене стебло коноплі з уже відбитим на спеціальному пристрої прядивом). Кілька років у нашому селі було дві вчительки і два комбінованих класи. У першому класі мене вчила Сіма Михайлівна, яка винаймала квартиру у наших сусідів. А вже наступного року працювала лише одна вчителька на всі чотири класи початкової школи – Катерина Василівна Бажан (частіше як учні, так і їх батьки називали її Катя Василівна). Вона за кілька років до смерті вже майже нічого не бачила і коли до

неї, сидячої на лавці біля могили матері на цвинтарі, на Проводи (через тиждень після Великодня) раз по раз хтось з колишніх учнів прилинав, вона не завжди пізнавала. В останній раз довелося бачити її за досить незвичайної ситуації. Все було як завжди. Виконавши традиційний поминальний ритуал біля могил рідних і роздавши цукерки «за упокій душ», кожен з тих, хто зберіг у душі вдячність вчительці за науку розуму й життя, пробирався поміж могил (у нас кажуть: «гробків») та людей до лавки, на якій сиділа Катерина Василівна, тримаючи одну руку на якійсь худій торбинці. Біля нашої вчительки одночасно опинилося нас кілька чоловік. Перекинувшись з кожним двома-трьома фразами, вона раптом чомусь заметушилася, стала якось гарячково розкривати торбинку, з якої вийняла купку фотографій. «Оце, – каже, – хочу роздати шкільні фотографії, бо, мабуть, до наступної весни не доживу, а помру – вони ж пропадуть, хто там буде з ними возитися, не той тепер час». Всі делікатно відмовлялися забрати фотографії, мовляв, що Ви так кажете, Вам ще не так і багато років, і виглядаєте досить непогано, так що чекайте нас наступного року. А зараз ця скромна людина, яка все життя самовіддано працювала за покликом душі та високим обов'язком просвітянина, вже в іншому світі на вічному спочинку.

Катерина Василівна – одна з легенд нашого села. По-перше, вона вчила всіх у селі, чий вік нині під 75 і більше років – по три покоління. По-друге, вона, скільки й пам'ятається, була депутатом сільради від нашого села, тому коли виникали якісь спірні справи, всі бігли до неї, аби розсудила справедливо. Отже, була таким собі мировим суддею. По-третє, вона страшенно любила поговорити. Потрапивши на її гачок, важко було вчасно «зринутися». Каюся, коли навчаючись, а згодом вже і працюючи, траплялося приїхати на день-два в Бажани, вечором обов'язково йшла до вчительки, попередньо попросивши племінника, щоб у вказаний час прийшов «на виручку», інакше мене не випустять до ранку (таким же балакучим, добродушним і гостинним був і її останній чоловік Олександр Наумович Неймарк – учитель історії).

Отже, Катерина Василівна вела всі чотири класи. Вранці першими приходили на заняття 1 і 3 класи, а вже на третій урок прибували 2 і 4 класи. Тобто на два уроки в класній кімнаті одночасно збиралися всі чотири класи. В такому комбінованому класі знаходилося місце всім, і всі були при ділі. Скажімо, у першокласників («першаків») була каліграфія, у «другаків» – арифметика, у «третьаків» – мова, у «четвертаків» – малювання. Коли 1 і 3 класи йшли додому, у 2 і 4 класах залишалось ще два уроки. Під час занять у класі могла вештатись біля груби і прибиральниця тітка Олена Карпенчиха. Все дійство в школі протягом дня було відоме всьому селу, до чого свою лепту вносила й наша вчителька (ніхто не ображався, сприймалося, ніби так і треба).

Деякі учнівські «перли» потім у селі пам'яталися протягом десятків років. Наприклад: придумати речення з прикметником «зелений» – «на луку пасеться зелений теленок»; на зауваження вчительки другокласниці (яка до того ж картавила) «де твоя крапка?» при продовженні читання тексту на весь клас прозвучало: «к'япка»; на питання з арифметики «скільки буде разом пиріжків, якщо мама три пиріжки дала тобі і два твоєму братикові?» першокласник відповів: «А моя мама пиріжки не пече».

Хоча офіційно урок мав тривати 45 хвилин, часто траплялося, що заняття закінчувалися значно пізніше, ніж за розкладом. Між уроками перерва могла тривати довше уроку – Катерина Василівна побігла «на 5 хвилин» на бригадний двір до телефону (по ньому можна було подзвонити в контору колгоспу або в сільраду та районо), який знаходився в конюшні у кімнаті конюхів, та й забарилася на годинку. Або побігла додому пообідати (її хата знаходилася на цьому ж таки шкільному подвір'ї). Діти в цей час могли виконувати завдання уроку, підмітати двір, взимку – розчищати двір від снігу, наносити палива до грубки та в присінок на випадок негоди, могли просто гуляти. Уроки фізкультури та співів (звичайно, без музики) проводилися спільно всіма класами, в теплу пору року у дворі, а взимку та в негоду – у сусідньому класному приміщенні.

Катерина Василівна одночасно виконувала і функції бібліотекаря. Не знаю, як комплектувався фонд тієї шкільної бібліотеки, але книжки були дуже цікаві для дітей молодшого шкільного віку. Першу книжечку під назвою «Ясочка на святі» (дитячої письменниці Наталі Забіли) я взяла в бібліотеці в перший же день свого шкільного життя. А потім перечитала майже всі книжки.

Кількість учнів у кожному класі була різною. Моїх однокласників було семеро, з них лише у двох були батьки, що означало: вони були не голодними і тепліше зодягненими. А наша братія, вдовині діти – як прийдеться, хто більш-менш, а хто ледве-ледве. В теплу пору року – без проблем. Якись черевички кустарного виготовлення, ситцева сукня, полотняна сумка з книгами, шкільним начинням і, якщо повезе, якимись харчами (які, до речі, могли бути забрані переростком Грицьком М., котрий був учнем 3 класу початкової школи до нас, з нами, після нас, але так її і не закінчив). Гірше було взимку, пізньої осені та ранньої весни, коли холодно, або ще й грязьце (в'язкий чорнозем). Гумові чоботи невизначеного розміру, латані-перелатані, утеплялися солом'яною вустілкою (її ще треба було вміти зробити), онучі з чого попало, на які ще намотувалася газета для тепла і сухості.

До кінця днів своїх не забуду солдатський бушлат, подарований якоюсь доброю душею з числа тих людей, які часто змушені були зупинятися після дощу на нічліг у нас та наших сусідів, оскільки наші двори були найближче до

траси і не відокремлювалися від неї садом, як далі в селі. В ті часи траса була ґрунтовою, і в негоду автівки пересувалися по ній повільно, в'язнучи в грязюці іноді так, що водію та пасажиром (автобуси ж тоді ще не їздили по нашій дорозі) доводилося проситися на нічліг. Тоді в хату заносилася солома, зверху вона покривалася самотканим ліжником, і так «покотом» люди перебивалися ніч. Звичайно, плату за нічліг ніхто не брав (у всякому разі, я не можу пригадати такого), хоча й господарям була певна користь, бо люди в дорогу беруть якісь харчі, отже, вечеряючи, в обмін на тепло, дах над головою і воду пригощали дітей, чим могли, а іноді щось ще й залишали. Отже, якась добра душа дала матері бушлат, майже новий, теплий, світло-зеленого кольору, а підбійка – в біло-рожеву смужку. Спочатку той бушлат служив нам усім чотирьом. У хурделицю чи просто в занадто морозний день бушлат відправляв мене в школу і на цвяшку в коридорі чекав наступного господаря. Старший брат без верхнього одягу бігом добирався до нашої школи, зодягав бушлат і йшов у сусідню Олефірівку – у свою семирічку. Без теплого одягу подолати майже чотири кілометри шляху не можна було. Після уроків тепер вже мені без бушлата доводилося прожогом бігти додому, аби не замерзнути.

Так і вчилися. Всяко бувало – і дисципліну порушували, і шибки розбивали, розуміється, ненавмисне, м'ячем чи навіть і головою (тоді без лікарні не обходилося). З порушниками дисципліни вчителька справлялася сама. Основним покаранням була «вистойка» протягом уроку перед класом, але обличчям до стінки, із заборною озиратися на клас через загрозу стояти там ще один урок. Думаю, це було розумним покаранням. Виганяти за двері? – дитина невідомо де буде тинятися; відправляти за батьками? – вони з ранку до вечора на роботі. А так учень покараний, на виду і до того ж не пропускає заняття, чує, про що говориться в класі.

До речі, ази нових шкільних предметів ми отримували на рік-два раніше, бо слухали не нам призначене пояснення вчительки та відповіді старших учнів. Принаймні ті, кому навчання доводилося легко чи нормально, бо щоб слухати на уроці «чуже», треба було спочатку виконати своє завдання. Мені особисто навчання було великим задоволенням, рахувати і добре читати вміла ще до школи, навчилася від братів самотужки, по винятковій тоді пам'яті. Інші вчилися по-різному, хто старанно і добре, а хто – з великими труднощами. Однак коли випускники (!) нашої початкової школи, здавши чотири іспити, переходили до 5-го класу Олефірівської семирічки, виявлялося, що загалом бажанівці були краще підготовленими учнями, ніж олефірівці. Цього факту ніхто не оспорював. Фундаментальні знання та ретельне ставлення до навчання в першу чергу слід вважати заслугою нашої Вчительки – Катерини Василівни.

Починається друга шкільна сторінка дитинства – навчання в Олефірівській семирічній школі, відкритій у 1952 році (з середини 20-х рр. вона діяла як початкова). Початкова школа в Олефірівці з'явилася в 1926 р., а в семирічку вона була реорганізована вже після війни. Першим її директором був фронтовик Михайло Пантелеймонович Тарасевич. У нас він викладав, здається, математику. А жив із сім'єю в невеличкому будинку, що знаходився на одному подвір'ї зі школою.

До Олефірівки від нашого краю села можна було потрапити двома шляхами. Перший вів по трасі кілометрів зо три та вулицею вниз ще з півтора кілометра до школи. Цим шляхом учні з нашого краю користувалися ранньої осені та пізньої весни, коли було вже видно, не страшно йти, та можна було попутно, йдучи вздовж придорожньої посадки (два ряди абрикос), надрати з дерева глею, частину з'їсти, а частину збити в одну грудку і використовувати потім як міцний клей (клеїли ж бо геометричні фігури на уроки, іграшки на ялинку, старі й потріпані книги тощо), а ще можна було стрибнути в колгоспний сад за грушами, яблуками, сливами, коли для них була пора. Правда, це була небезпечна акція, бо сад добре охоронявся сторожами.

Другий шлях був трохи коротшим (а може, й ні) – довгою вулицею Бажанів, а далі звивистою дорогою повз затоку річки Самари або навпростець стежкою по затоплюваному весною та в дощову осінь луку до Олефірівки. Вже в її межах до школи теж можна було добиратися вулицями або берегом річки, оскільки школа знаходилася на пагорбі, не більш ніж метрів за сто від Самари.

Заняття в школі в основному відбуваються в ті пори року, коли день менший ночі чи коли рівнодення (переведення стрілки годинника восени та весною тоді не було). Перша зміна в школі починалася з 8-ї години ранку, друга – з 13-ї години, а третя (вечірники) – з 19-ї години. Отже, нам доводилося затемна добиратися або в школу, або зі школи додому. Звичайно, ніхто з батьків чи дідусів-бабусів нікого не супроводжував до школи. Ця щоденна мандрівка до школи і назад відбувалася таким чином.

Найраніше прокидалися учні, які мешкали з самого краю (нашого) Бажанів. Крайній заходив по дорозі до наступного і так далі гурт зростав біля кожного двору, в якому жив учень, затримуючись саме настільки, аби поповнити свої ряди. Іноді, коли до двору приходила юрба школярів, вікна в хаті ще не світилися – батьки проспали, і школяреві спалося солодко. Достукувалися у вікна, та й гавкіт собаки (вона була майже в кожному дворі) піднімав господарів, які швидко лаштували до школи нашого товариша. В лютий холод ми «ввалювалися» в теплу хату і чекали, доки можна буде продовжити наш похід за знаннями.

Насамкінець, останній вливався в галасливий натовп вже повністю розбурканих від сну товаришів, і ми всі опинялися за селом. Освітлення тоді ще не було і тут нас часто підстерігала небезпека. Оскільки в натовпі увага окремої людини притуплюється, не раз траплялося, що темного або туманного досвітку ми збивалися з дороги і блукали по лугові, а то й потрапляли на луг великий, справа, котрий вів не до Олефірівки, а до Дмитрівки (на Низ). Ще добре, коли втрапляли до річки, тоді вже легко могли зорієнтуватися, куди йти. Іноді виходили за село вже із заготовленими товстими палицями з накрученими на кінці «набалдашниками» з ганчір'я, змоченого в керосині. Така головешка запалювалася сірником, а від неї, мов свічки – інші. Було весело і видно дорогу під ногами (хоч калюжі можна було обійти). Якихось випадків травматизму в зв'язку з використанням вогню не було жодного разу.

У зимову пору було простіше. Зауважу, що зими тоді були дуже морозними і сніжними. Траплялося, що вранці неможливо було вийти з хати, бо майже до стріхи наметено снігу. Треба було розчищати в снігу траншеї до конюшні, до скирди соломи та сіна, до інших «об'єктів». Так от, взимку сніг давав світло, але ж дуже було холодно. Портфелі в руках взимку не носили, до ручки петлею прив'язувалася мотузка з прядива і його вже можна було нести через плече, звільнивши руки. Де траплявся лід, портфелі перетворювалися на саночки, на яких можна було їхати або їх тягнути – по черзі. До уваги не бралася, що в портфелях у полотняних мішечках на шворочці знаходилася чорнильниця-невиливайка, з якої чорнило чомусь виливалося. Руки страшенно мерзли, тому їх можна було відігрівати таким способом: натираєш снігом і швидко ховаєш ліву руку в правий рукав, а праву – в лівий рукав. Ох, і сніги ж були, ох і морози! У п'ятому чи шостому класі випав сніг та вдарив мороз на 7 листопада, а треба було йти в Олефірівку на шкільне свято, що проводилося в сільському клубі. Коли повернулася додому, п'ятки попримерзали до гумових чобіт, бо онучі чи то протерлися, чи зсунулися. Заняття скасовувалися, якщо температура перевищувала 23 градуси. А звідки ми знали, скільки тих градусів? Траплялося, приходили до школи, а заняття в цей день були скасовані.

Якщо ж заняття були в другу зміну, то вже додому поверталися затемна, бо після занять, доки всі зберуться, проходив якийсь час, а ще когось, може, залишили виконувати домашнє завдання. Як складалося неписане правило, не знаю, але одного бажанівця залишити в школі було недопустимо. Поверталися в повному складі. По дорозі хлопці потрошки «підкурювали» (цигарки-самокрутки з тютюну, який вирощувався на городах, або з пом'ятого сухого листя соняшнику) та й дівчатам пропонували: «Курни, їсти не буде хотітися». Шкільних столових тоді не було. Харчі приносили з дому в спеціальній

торбинці на шворочці. В селі юрба починала танути в міру того, як у свої двори пірнали школярі на Килинках, а ми – бойчани – завершали шлях останніми.

У школі – як скрізь і завжди. Тому тут – тільки кілька картинок. На перерві взимку можна було з'їхати по висковзаній стежці прямо на лід Самари, перемахнути на протилежний берег у ліс, де неподалік від узлісся ріс глід (рос.: боярышник), червоні плоди якого, солодкі і маслянисті, були для нас ласощами неймовірними. Там же можна було набити кишени жолудями і принести їх додому (свині їх дуже любляють та й у різних іграх вони використовувалися). Один із таких походів за здобиччю ледве не завершився трагічно. Лід був дуже тонким і прогинався навіть під невеликою вагою. Та снігу на ньому не було, значить, він був слизьким, що давало можливість з розгону «просковзнути» від берега до берега нешироку в цьому місці річку. На зворотному шляху мені запасу кінетичної енергії не вистачило, до берега залишалось ще метрів вісім, коли лід під ногами почав сильно тріщати. Страх був таким сильним, що надав бігу неймовірної швидкості: перш ніж нога провалювалася, друга нога встигала стати на лід. Коли опинилася на березі й оглянулася, від місця провалу до берега була стежка води і уламків льоду. Коли на річці біля ополонки жінки прали, лід навколо був мокрим, а тому слизьким. Вважалося героїзмом з розгону просковзнути побіля ополонки. Герої іноді опинялися в ополонці. Якось і мені трапилося простояти в класі за грубкою на ящику з вугіллям, доки не висохнув одяг. Запам'ятався бюст Сталіна, котрий стояв у класі, повернутий обличчям до стінки. Це було після XX партз'їзду.

Із вчителів Олефірівської школи мені досить важко виокремити когось, хто б мав особливий авторитет і вплив на учнів. Якось на диво однорідним був учительський склад (сьогодні думаю, що так не було, але в пам'яті не відклалося). Хіба що виділявся вчитель виробничого навчання Онисим Олексійович Тараненко, чоловік спокійний, розсудливий, діловий. Його дружина Паша Тимофіївна викладала українську мову і літературу в цій же школі. Їхній син Олександр Онисимович (тоді ще мале хлоп'ятко) закінчив філологічний факультет Дніпропетровського університету і став відомим мовознавцем, доктором наук, певний час очолював Інститут мовознавства НАНУ. Запам'яталося подружжя Гарнатків – Хіна Йосипівна та географ Микола Федорович, котрий пізніше скількись там років був парторгом у колгоспі (за адміністративною посадою це означало, що він фактично був заступником голови колгоспу). Перші знання з німецької мови нам дала вчителька Зоя Іванівна Покусай.

Десятирічка та її вчителі

Дмитрівка... Вона прийняла нас, кількох дітей з Олефірівки та мене одну з Бажанів, у свою десятирічку на цілих три роки. Тепер від мого двору до школи було 8 км по тоді ще ґрунтовій автотрасі. Ми вже були абсолютно дорослими – виповнилося ж по 14-15 років. Більшість ровесників, закінчивши семирічку, працювали в колгоспі нарівні з дорослими. На той час мої брати вже покинули домівку: Василь служив армійську службу в Москві, а потім у Тобольську, а Яків ще підлітком пішов шукати щастя в Дніпропетровськ та там і затримався, лише дуже зрідка навідуючись у село. Грошей у мами для матеріальної підмоги йому не було, від чого вона дуже страждала, але нічого вдіяти не могла.

Моя подальша доля стосовно набуття освіти визначилася так. Мама бідкалася: «Може, не будеш йти у 8-й клас, грошей і на книжки немає». – «Я літом зароблю багато трудоднів, попрошу мене під час жнив ставити на комбайн (полову в накопичувачі вилами розправляти), на трудодні отримаємо пшеницю, яку продамо на базарі в Павлограді, от і будуть гроші». Та й люди казали: «Ґруня, твоїй дочці треба вчитися далі, може, стане вчителькою чи інженером». Так що мамин спротив моїм освітнім прагненням не був сильним, мабуть, їй і самій хотілося вивести дочку в люди.

А рік це був 58-й, село потроху оживало, злидні відступали. Вже можна було й одяг (по нашому – «одежину») якийсь придбати пристойніший. У мене з'явилося штапельне «платтячко» (слово «сукня» в наших краях не вживалося), яке я швидко «обновила»: накачуючи насосом камеру велосипеда, зачепила за складку, порвала і вимазала в солідол, яким змазувався поршень насоса. На щастя, ті «зажовані» насосом дірочки і чорна пляма прикривалися складкою. Оскільки сукня була святковою (на нашому місцевому суржику – «празниковою»), то певний час можна було приховувати від мами пошкодження. А коли дійшло до прання і все виявилось, сварити мене було вже пізно «за давністю».

Із теплового одягу найзручнішою і найдешевшою (та й теплою) була «куфайка» (тілогрійка). Новеньку куфайку і мені придбали. А ще купили новий велосипед. На ньому я приєднувалася до зграйки олефірівських школярів-велосипедистів, і ми влаштовували велогонку до самої школи. Правда, не завжди всі добиралися до школи. Іноді особливо сміливі хлопці по дорозі заїжджали в посадку, яка тягнулася вздовж дороги, і грали там в карти, доки ми поверталися зі школи. Тоді вони приєднувалися до компанії і поверталися додому. Припарковували велосипеди у дворі школи біля сараю з паливом, де була велосипедна стоянка для учнів з навколишніх сіл.

На великій перерві можна було у дворі влаштувати цирк на велосипеді, тобто їздити лежачи животом на сидінні, а колінами на багажнику, їздити по колу «без рук» чи «руки на рулі навхрест», чи прив'язати до руля мотузочок і управляти велосипедом, мов конем віжками тощо. Серед таких «циркачів» була й наша персона. Одна така циркова вистава мала цікаві наслідки. За якусь провину (скоріше всього, читала художню книжку на уроці, що траплялося досить часто) мене виставили за двері. Але не стояти ж у коридорі, щоб тебе піймав директор чи завуч! Взявши велосипед, стала витворяти викрутаси у дворі, зірвавши уроки в класах обох будівель школи, вікна яких виходили у двір. Врятувала мене від жорстокого покарання вчителька фізкультури Марія Михайлівна (прізвище не пам'ятаю, бо вона незабаром кудись виїхала), котра саме тоді була обтяжена завданням зібрати від школи команду (колгоспну) на районні змагання, в тому числі з велоспорту. Довелося погоджуватися на участь у районних спортивних змаганнях. А коли ми вже були в Петропавлівці, виявилось, що я виступати буду не під своїм прізвищем, бо мені не вистачало років до встановленого для учасників змагання віку, а під іншим. Тривалий час у мене зберігалася моя фотографія, на звороті якої написано «Сова Ганна» і стоїть печатка школи. (Це до питання про достовірність історичних джерел!) Ця Сова зайняла друге місце на найдовшій дистанції (здається, 15 км) і то, гадаю, тому, що на підйомах її худій фактурі не вистачало потужності при натиску на педалі, щоб зайняти перше місце.

З початком осінньої дощової пори, коли добиратися до школи велосипедом чи пішки було важко, доводилося жити в гуртожитку, який мала школа для учнів з віддалених сіл. Це був добротний будинок у самому центрі Дмитрівки побіля сільмагу й ринку. Меншу його половину займала тітка Шура з дорослими синами, а друга, власне, і була гуртожитком. Це були дві великі кімнати (для хлопців і для дівчат). У нашу можна було потрапити прямо із сіней, а в хлоп'ячу – пройшовши далі в столову. В сінях збоку на тапчані з якимось лахміттям постійно мешкала стара жінка – баба Елька, яка вважалася трохи дивною, ніби не сповна розуму. Це була золовка (чоловікова сестра) тітки Шури. Тітка була замкнена і дуже сувора, а баба Елька до нас у кімнату часто заходила, розмовляла, ми її підгодовували, бо в столову заходити їй було заборонено, вона харчувалася, як кажуть, «об'їдками». Потрошки ми про дещо довідувалися. Виявляється, це була родина розкуркулених, хазяїн будинку в центрі села колись мав бакалійну лавочку. Яким чином тітка з дітьми та баба Елька не були виселені, і по сьогодні залишається для мене загадкою. Більше того, вони займали частину свого добротного будинку. А інша частина будинку була конфіскована, коли стала гуртожитком, на жаль, не знаю.

Тітка Шура за окрему плату готувала нам з наших же продуктів обід. Тобто кожен з нас привозив (чи приносив у мішку за плечима) картоплі, цибулі, капусти, квашених помідорів, олії і віддавав продукти у загальний котел. Привезти харчі іноді вдавалося, попросивши десь прилаштувати торбу молоковоза, який на дрогах у бідонах щоденно з Бажанів доставляв у центр Дмитрівки молоко. В понеділок кожен приносив, що йому могли дати дома: хліб, сало, яйця, варення, пиріжки, компот, молоко у скляних пляшках, творог, масло. Перші три дні було непогано, а потім асортимент продуктів катастрофічно звужувався до хліба з цибулею і вишневого варення, на яке вже дивитися не хотілося. Борщ тітка Шура готувала несмачний, а продукти щезали, мов у прірві. Тоді від її послуг дівчата взагалі відмовилися. В столовій брали лише кип'яток, все інше приносили з дому і так перебивалися від понеділка до суботи. Іноді мама давала 5 карбованців (дореформених грошей), щоб на базарі, котрий був від гуртожитку не далі як за сто метрів, вранці я могла купити молока. Але таке траплялося рідко, тобто отримати гроші, і ще рідше – купувалося молоко. Це був перший «бізнес», бо дані під покупку молока гроші йшли на придбання якоїсь книжки.

Книжки розповсюджувались за якоюсь рознарядкою. Іноді серед “макулатури” траплялися й цікаві книжки, які варто було придбати. До речі, про читання книжок. З раннього дитинства крім казок читала дитячі книги різних авторів, в основному “вітчизняних” (у тодішньому розумінні). Вибір визначався наявністю їх у шкільній бібліотеці або в бібліотеці нашого клубу (в Бажанах). У старших класах захоплювалася фантастичними творами Миколи Трублаїні, Олесея Бердника, Вадима Собка, а також подобалося разом з героями книг мандрувати по світу. Ще пізніше пріоритети змінювалися, іноді під впливом якоїсь книги, що випадково потрапила до рук. До системного читання зарубіжної літератури дійшла, на жаль, досить пізно.

Життя в гуртожитку було також важливою школою нашого буття. Адже коли в одній кімнаті постійно знаходиться 6-8 осіб, доводиться враховувати, що ти не один і не повинен перешкоджати іншим виконувати уроки, спати, читати. У тебе є своя полочка на етажерці, речі в шафі мають бути на своєму місці, в кімнаті повинен бути порядок. Чергування здійснювалося за графіком, ніякої прибиральниці у нас не було. Звичайно, траплялося, що і сварилися, і влаштовували розгартіяш – діти є діти, але якихось «ексцесів» у гуртожитку не пам'ятаю. З хлопцями постійно сварилися, бо не могли поділити один динамік, а радіо все ж таки було «вікном у світ». Ось так проживши п'ять місяців, весною сіддали своїх залізних коней і починалися знову велосипедні гонки.

Шкільний двір був великий. З одного його боку була висока огорожа МТС (машинно-тракторної станції), з протилежного – згаданий довгий низький

сарай, а два інші боки утворювали навчальні корпуси, один – глинобитний, а другий – кам'яний, на високому фундаменті, з ганком на кілька східців. У ньому була дирекція школи, вчительська, два класи з розсувною стінкою між ними (так створювався актовий зал для проведення загальних зборів та влаштування новорічної ялинки). Ще один корпус був неподалік на цій же вулиці, там же знаходилися й різні навчальні кабінети та майстерня для виробничого навчання. Перед школою знаходився спортивний майданчик, що примикав до невеликого парку. Нинішня Дмитрівська середня школа, для якої ми тільки завозили цеглу з Павлоградського заводу, побудована «в тилу» корпусу з кабінетами та майстернею.

У цій школі було по два, а то й по три старших паралельних класи. Отже, вчителів було багато, не всі могли працювати саме в нашому класі. Директором школи був Василь Прокопович Жогло, високий і абсолютно лисий, схожий на Григорія Котовського. Здається, він був із відставних парт- чи радпрацівників. Завучем був математик Лука Пилипович Криворучко (викладав у паралельному класі, а у нас бував лише на замінах). Учні його боялися не лише тому, що за посадою йому доводилося наводити дисципліну, читати нудну мораль порушникам, яких було не менше половини наявного учнівського складу, а й тому, що обзивав учнів негарними словами типу «свиня», «бовдур» тощо. Розплати йому не доводилося довго чекати. Залишені ним в коридорі калоші були розвернуті «по ходу» і прибиті до підлоги цвяхами. Коли вчитель їх взув і зробив спробу зрушити з місця, ледве не впав. Виконавця цієї акції ніхто не виказав, хоч розслідування було тривалим. Руки його були завжди в чорнилі, він ходив між рядами парт, впираючись у них зігнутими пальцями, а учні наливали на парти каплі чорнила, якого на чорній фарбі не було помітно. Мабуть, ми були безжалісні й несправедливі у відношенні до завуча, на плечах якого в школі лежало занадто багато обов'язків і він мусив бути суворим.

Вже виповнилося більше півсотні літ від моїх шкільних часів, а своїх дорогих вчителів пам'ятаю добре. Математика Володимира Миколайовича Дрозда, який так доступно пояснював матеріал, пропонував варіанти рішення, що урок навіть для найслабшого учня не виглядав покаранням Господнім. Подружжя Миколу Антоновича і Зінаїду Михайлівну Небер (географ і біолог), у котрих з учнями завжди була дружба, вони умудрялися приручати навіть хронічних порушників дисципліни. По біології й мене постійно навантажували роботою – на ватмані малювати наочність – якісь скелети, рослини, дерева. Коли інші вчителі дізналися, що вмю малювати (не з уяви, а за картинкою), стали по своїх предметах у такий спосіб готувати на уроки наочність: портрети письменників чи героїв їхніх творів, схеми хімічної переробки чогось там тощо.

Російську мову і літературу вела зовсім молода вчителька Любов Олександрівна Крисань. На зустрічі в школі через 20 років після випуску наших двох паралельних класів Любов Олександрівна переказувала зміст наших деяких творів, про які ми самі вже забули. Наприклад, після літніх канікул було задано написати твір на тему «Как я провел лето». Один учень (пізніше він став начальником шахти) описав, який геройський поступок він здійснив. Фабула твору була такою. Гурт хлопців-підлітків десь знайшов нерозірвану міну часів тоді ще недавньої війни (стільки їх тоді діти знаходили..., були і смертельні випадки, і скалічення), обклали її навколо хмизом чи сухою травою, підпалили і швиденько відбігли на певну відстань. І раптом автор майбутнього твору вгледів, що неподалік від вогнища пасеться чиясь коза, прив'язана до прикорня. Він підбіг, висмикнув прикорень і з козою кинувся навтьоки. Міна зірвалася, на щастя, нікого не вбивши і не скалічивши. І коза була врятована. Поступок дійсно «геройський», але він міг коштувати йому життя, втраченого, як у нас казали, «ні за цапову душу».

У 9-му класі замість Любові Олександрівни (вона була в декреті) російську мову і літературу вела вчителька похилого віку Галина Трохимівна Шевченко, яка мала рідкісне тоді звання заслуженої вчительки УРСР. Якимось чином вона умудрялася давати нам деякі знання із зарубіжної літератури. Про В. Шекспіра з його Гамлетом і Офелією ми вперше дізналися від неї. Очевидно, вона була Педагогом «від Бога». Згадую такий випадок. Додому було задано написати твір на тему «Памятный день в моей жизни». Чомусь тоді мені здавалося, що найпам'ятнішим у житті був день, коли ми дізналися про смерть вождя Сталіна. Написала, як брат по дорозі зі школи зайшов до дядька Семена. Це був коваль, який працював у кузні поблизу нашого бригадного двору. У нього єдиного в Бажанах був радіоприймач, тому хлопці-підлітки постійно крутилися біля нього, щоб у навушниках почути радіопередачу. Дядько Семен першим у селі дізнався про жахливу подію. Брат приніс звістку додому, а вже дома було стільки плачу з цього приводу, ніби в сім'ї трапилася трагедія. Про це й розповідалося в моєму творі (зошит зберігся до цих пір). Нагадаю, що зовсім недавно було засуджено культ особи і писати про Сталіна в такому жалібному стилі виглядало недоречним. Граматичних помилок у творі не було, а тому за нього я одержала відмінну оцінку. Вчителька не акцентувала уваги на сюжеті, не намагалася втлумачити мені чи всьому класові, що партія засудила культ особи і т. п.

Прекрасним педагогом був фізик Іван Якович Бардовський. Його дружина Катерина Іванівна, математик, у нас уроків не вела; згодом вона стала директором школи і працювала на цій посаді багато років. Коли на 5-му курсі мені довелося проходити педагогічну практику у своїй школі, вона проявила до

мене максимум уваги як директор і наставник. Іван Якович змусив полюбити тяжку фізику.

Зберігаю світлу пам'ять і про інших викладачів школи: Лідію Павлівну Хорошун, яка викладала німецьку мову, учительку української мови і літератури Ганну Павлівну Солодовник та інших.

Окремої згадки вимагає постать історика Михайла Олексійовича Суботського. Це був інвалід, який на війні втратив ногу, а тому перед нами на уроці поставав у двох варіантах: іноді він був на протезі й з паличкою, а частіше – на одній нозі та з милицями. Він добре пояснював матеріал і не гірше вимагав від нас знання цього матеріалу. Мої відповіді з питань, які торкалися різних війн, він коментував: «Тебе тільки в Генеральному штабе работать надо». Коли якийсь учень «діставав» його своєю поведінкою, він міг палюгою так тріснути по столу, що всі мимоволі лячно втягували голови у плечі. Не менший ефект мав і окрик: «Черт подери!» Про таємницю російсько-українського суржику нашого історика майже випадково довелося дізнатися від нього самого через двадцять років після закінчення школи. Випускники школи 1961 р. зібралися в рідних стінах поглянути один на одного і на своїх учителів. Ця зустріч заслуговує на окрему розповідь, але зараз – про Михайла Олексійовича. Коли святкування перемістилося з школи у ліс і спиртне зробило своє діло, вчителя потягнуло на відвертість. Ось тоді він і розказав мені як історик, що його батьки, які жили в Білорусії, ще у двадцяті чи на початку тридцятих років були репресовані. Якийсь чоловік (може, родич) взяв до себе малого хлопця, врятувавши від поневірянь дитину «ворогів народу». Він дав йому своє прізвище і по-батькові. Старий вчитель розповідав і плакав. Він майже все життя боявся бути «викритим».

Але чи не найбільший вплив на формування особистості учнів мав учитель астрономії і фізики Іван Іванович Тимошівський. Це був потомствений педагог, який все своє життя працював у Дмитрівській десятирічці (по-моєму, він і походження був місцевого). Не пам'ятаю, щоб він на когось підвищив голос чи виставив порушника дисципліни за двері. А в класі були тиша і порядок. Він так цікаво розповідав про зоряне небо, про далекі світи, про космічні явища, що урок пробігав, немов одна мить. Ми могли дотемна залишатися в школі, аби він показав нам, де і яка вечірня зоря знаходиться в дану пору року (як же це доречно було знати в юності!).

Менша донька Івана Івановича Ліза також стала педагогом.

Повагу до свого улюбленого вчителя і вдячність за науку, за приклад самовідданого служіння справі освіти і виховання дітей автор відчуває протягом всього свого життя. До 100-річчя з дня народження І. Тимошівського в обласній газеті «Зоря» нами була опублікована стаття про нього, в якій

використано відомості, почерпнуті з родинного архіву доньок вчителя Міри та Лізи. Крім того, абсолютно випадково в № 55 та № 66 газети «Екатеринославский листок» за 1883 р., в рубриці «Вести из уездов» вдалося натрапити на цікавий матеріал стосовно справ у Дмитрівській волості, в якому не раз згадуються такі знайомі прізвища: волосний писар І.М. Тимошівський і його помічник Данило Бажан, старшини Кривенко, Каніболоцький, Корнієнко, Галенко, Пеклун, Гришай та ін.

Із тих матеріалів, коротко, біографія вчителя Івана Івановича Тимошівського має такий вигляд. Він народився 10 січня 1913 р. у с. Дмитрівка в сім'ї сільського службовця. За сімейним переказом (на жаль, не підтвердженим документально) його дід Іван Микитович Тимошівський за участь у народницькому русі після Селянської реформи 1861 р. був висланий до Катеринославської губернії (аж до початку ХХ ст. вона поповнювалася політичними засланнями). У згаданій вище газеті за 1883 р., де говориться про справи у волосному правлінні, волосний писар Іван Микитович Тимошівський характеризується як людина грамотна, яка багато років служить у Дмитрівці. І «протягом всього цього часу він встиг не тільки заслужити «похвальний лист» від свого начальства, але, що значно переконливіше, загальну любов селян. У липні 1882 р. сільський сход викликав до себе Тимошівського, аби подякувати йому за семирічну ревну службу і зробити «подання до нагороди». На час публікації він вже мав нагороду – «Похвальний лист» і договір з громадою на 9-й рік служби волосним писарем.

Батько нашого вчителя, також Іван Іванович, продовжив сімейну традицію – службу волосним писарем.

Малолітнім Іван Іванович (молодший) пережив революцію, Першу світову та громадянську війни. У 1928 р. закінчив у Дмитрівці семирічну школу, потім – Павлоградський сільськогосподарський технікум. У 1933 р. розпочав свою педагогічну діяльність в рідній школі учителем фізики. Незадовго до початку війни він вступив на заочне відділення Запорізького учительського інституту, але закінчити навчання не встиг – у вересні 1941 р. був мобілізований на фронт, воював, судячи з чисельних нагород, хоробро. Був відряджений на навчання до Московського воєнно-інженерного училища, а по його закінченні – він знову на передовій. Пройшов з боями на захід не тільки по рідній землі, але й по Румунії, Угорщині, Чехословаччині та Австрії. Повернувся додому тільки у червні 1946 р.

Відтоді ще рівно 40 років він працював у школі, а як працював – підтверджують тепер вже трудові нагороди за самовідданий труд, серед яких і нагрудний знак «Відмінник народної освіти», і почесне звання «Заслужений вчитель УРСР» (1970), і орден «Знак пошани» (1971). Десятки років він був

депутатом сільської ради трудящих. Як лектор товариства «Знання» часто виступав з лекціями перед трудівниками МТС, польових бригад тощо.

Доньки Івана Івановича говорять (у рукописних спогадах), що в 1930-х роках він керував у школі самодіяльним струнним оркестром, грав на трофейному акордеоні, подарованому йому однополчанами ще у Відні.

Пізніше, вже у новій школі, кабінет фізики, оформлений Іваном Івановичем, був найкращим в області. Газетні вирізки заміток про факультативні заняття з фізики та роботу гуртків «Юний технік», «Юний радіолюбитель» свідчать про непересічність постаті Вчителя І.І. Тимошівського, багато учнів якого ставали студентами провідних вузів країни. Я ж досі пам'ятаю його пояснення, що таке «гравітація», на задане питання після прочитання книги українського письменника-фантаста Олекси Бердника «Шляхи титанів».

Уже будучи аспіранткою, мені пощастило взяти участь у святкуванні ювілею Івана Івановича. Дійство відбувалося у великому приміщенні Будинку культури колгоспу «Ленінець». На прохання ведучого вечора піднятися всім, хто вчився у Івана Івановича, чиї діти вчаться у Івана Івановича, дружно піднявся весь зал. Це було так хвилююче і повчально – безмежна вдячність за самовіддану працю, за приклад високого служіння людям – щоденно, скромно, без гасел... Треба ж було так трапитися, щоб саме на його уроці астрономії,

який у нас проходив у фізичному кабінеті, після сказаної ним приблизно такої фрази: «Можливо, недалеко вже той час, коли людина зможе полетіти на інші планети» з сусідньої кімнати, де знаходився тоді один із перших у Дмитрівці телевізорів, буквально влетів фізик Тарас Григорович Солодовник і закричав: «Людина в космосі!». Це було 12 квітня 1961 р. У той день уроків вже не було, всі учні школи зібралися біля приміщення, частина – в фізичному кабінеті, куди з сусідньої кімнати перенесли телевізор. Ми були так виховані, що досягнення держави сприймали як своє власне, гордість переповнювала серця. Такі хвилини чи години не часто трапляються у житті.

Бажани, 1961 рік

У 2013 р. на приміщенні школи, в якій 48 років працював І.І. Тимошівський, встановлено меморіальну дошку для увічнення пам'яті педагога-подвижника. Що тут говорити: його життя гідне наслідування.

Спогад про шкільні роки був би неповним і збідненим інформаційно без розповіді ще про деякі ознаки нашого шкільного життя. Найперше, це, звичайно, наше перетворення в трудармію. Майже весь вересень, іноді багато днів і в жовтні школярі були зайняті на польових роботах у колгоспі «Ленінець». Найвеселіше працювалося в саду, де учні під наглядом своїх учителів та постійних працівників у цій галузі збирали урожай яблук та пізніх груш, укладали їх в невеликі ящики, які підводами відправлялися за призначенням. Або ж відрами і плетеними із лози корзинами насипом завантажували в кузов автомобіля. Із задоволенням працювали на зборі винограду. Від чорного винного винограду всі ходили з синьо-фіолетовими губами і язиками. По закінченні роботи дозволялося й додому взяти визначену кількість яблук чи винограду. Нас залучали і до прикопування на зиму виноградної лози. З ентузіазмом працювали на баштані, збираючи кавуни та дині, яких на полі можна було їсти без міри, а додому давали тільки один, але такий, який ти хочеш, який вибереш.

Дуже тяжкою була робота на виламуванні початків кукурудзи. Займаєш рядок і стебло за стеблом обстежуєш, розриваєш листя, яким обгорнений кукурудзяний початок, загортаєш листя до основи качана, лівою рукою затискаєш його, а правою намагаєшся виламати початок. Наповнене відро несеш до купи або на шальовану гарбу, яка переїжджає вперед в міру нашого пересування. Пізніше стали урожай вантажити на автомобіль. А ще пізніше з'явився комбайн для збору кукурудзяних початків (здається, КХ-2). Але їх треба було доочищувати, що ми й робили на току. Головним було зібрати урожай з поля, а вже потім доводити роботу до кінця. Траплялося, що ми перебирали ті кукурудзяні початки ще і в листопаді, коли вже бурти їх на току були покриті снігом. Найнеприємнішою для дівчорі було збирати буряк і очищати його від землі та гички, готуючи для відправки на цукрозавод. Як правило, це була пізня осінь – похмура, холодна, так що доводилося весь час бути на ногах, руки були мокрі й червоні від холоду.

Весною в учнів було менше робочих днів у колгоспі. Іноді нас залучали до прополки кукурудзи та соняшнику. Їх полоти, проривати (щоб залишилося два ростки у гнізді) та пасинкувати було ділом важким, але не складним. А жінок-колгоспниць у цей час «кидали» на прополку буряку – рослини на перших порах дуже тендітної, з слабеньким корінцем, так що, вириваючи навколо бур'ян, можна було пошкодити і рослину.

Вся робота учнів у колгоспі виконувалася для них безплатно, а школа отримувала на зиму паливо та допомогу в ремонті приміщень тощо. Участь учнів у сільськогосподарських роботах відволікала їх від навчання, проте шкільну програму треба було виконувати, жодної теореми чи якогось закону фізики не пропустиш. Отже, доводилося надолужувати пропущене, що наші вчителі й умудрялися робити.

Іноді у вихідний день оголошувався недільник по збору металолому. Макулатуру ми не збирали – де її було взяти? А от металу можна було назбирати багато. Навіть у полі ще з часів війни плуг, бувало, виорював якісь деталі від воєнної техніки або шматки металу. Влаштовувалися змагання піонерських загонів і комсомольських груп по кількості зібраного металолому. Все це відповідним чином ідеологічно обставлялося, і ми з ентузіазмом виконували цю роботу.

У школі діяли різні гуртки. Мені до душі були гуртки драматичний і юннатів. У другому навчилася складати сівозміни та робити щепи дерев, а в першому – грати ролі в спектаклях, з яких запам'яталася лише одна (якщо не брати до уваги новорічні й інші святкові вистави) – роль Простакової із «Недоросля» Фонвізіна. Пізніше і цей досвід згодився, коли ми в колгоспному клубі самотужки організовували постановки різних вистав. У нас досить часто влаштовувалися літературні вечори, на яких можна було проявити свою майстерність у декламації віршів або уривків з прозових творів, багато з яких пам'ятаю досі.

Піонерські та комсомольські збори чомусь запам'яталися тільки як заходи для виховання порушників дисципліни і тих, хто погано навчався (переважно, це були одні й ті ж самі учні, хоча були й винятки). Іноді ця виховна робота проводилася в рамках учнівського комітету (куди і я входила), до якого включалися учні з числа відмінників і хорошистів.

Принципи виховання

Як сьогодні розумію, ідеальні поняття добра і зла, совісті, чесності, справедливості, поваги до старших, взагалі поведінки в суспільстві, ставлення до справи тощо давали книги, що з раннього дитинства були найбільш захоплюючим і корисним відпочинком, та вчителі, які кожен по-своєму і різною мірою формували ці поняття. В той же час моя неграмотна мати застосовувала свої методи для виховання дітей. По-перше, своїм ставленням до людей і роботи. Це була трудяга, яка, здавалося, кожну хвилину займалася якоюсь справою. Рано-вранці вставала, поралася з господарством, готувала

сякий-такий сніданок і бігла на роботу. Ввечері поверталася, займалася домашньою роботою. Відпочивала тільки у велике свято.

Діти повинні були виконати задане на день завдання: стільки-то прополоти в городі, наносити води для поливу, заготовити корм худобі тощо. Тоді можна було збігати на річку, побігти погуляти з іншими дітьми. Часто допізна, особливо в місячні вечори, виконувалася домашня колективна робота, як-от: лузати кукурудзу (дуже тяжка робота відокремлення зерна від качана, яка вимагає відповідних навичок і зусиль), вибивати соняшник (це легше, але теж треба вміти найбільш ефективно використовувати кожен удар паличкою по шапці соняха для відокремлення зерна, та ще й не потрощити саму шляпку, бо насіння тоді буде довго сохнути, а то й попріє), збирати в городі восени бадилля й ін. Часто на такі роботи сходилися сусіди, так веселіше: сьогодні в одних, завтра – в інших. Не виконати завдання матері було неможливо, це не вкладалося в поняття сільського виховання.

Дуже просто прищеплювалося поняття можливого і неможливого. Хотіти можна було багато чого, але де його взяти? Бувало, скажеш: «Мамо, купіть мені...» А мама абсолютно спокійно: «Обязково» (тобто, обов'язково). Це означало, що можна не надіятися і більше не піднімати цього питання, бо інакше вона б сказала «купимо». Іноді відповідь могла бути іншою: «Купило притупило». А це означало, що річ потрібна, але грошей немає для її придбання.

Оскільки ідеальних дітей не буває, то й нашій мамі доводилося іноді застосовувати силові методи виховання за порушення дисципліни. В хаті на сволоці були забиті з двох боків від гаку, на якому колись висіла колиска, два цвяхи. На них завжди лежала хворостина. Іноді вона знімалася звідти, щоб «провітритися». Але частіше вистачало мамі показати пальцем на неї, щоб втихомирити сварку чи бешкетництво. Бувало, хтось прийде до нас, розмовляє з мамою, а тобі ж так хочеться на себе звернути увагу, що починаєш якусь витівку. Варто було мамі показати пальцем на «виховательку» на сволоці, як усе припинялося. За якісь серйозніші проступки можна було простояти вказаний час на колінах у кутку. Пам'ятаю такий випадок, що трапився, коли мені було років з 9-10. Було пізнє літо, багато дівчорі кормилося на своєму звичному місці на вулиці, «на Бойках», біля двору діда Савки. У цього старезного сільського мельника було двоє пізніх дітей, дівчат, старша з яких була моєю ровесницею. Отже, в неділю ми там гуляли, вгляділи, що вже на дереві є стиглі груші, і хтось спровокував, щоб їх зірвати. Тільки наліт було здійснено, попередньо загнавши дівчат у хату, як з'явилася їхня мати і ми розсипалися хто куди.

Пізно ввечері, коли вже мама прийшла з роботи (неділя влітку завжди була робочою), до нас додому прийшов дід Савка і поскаржився, що нібито я (сама чи з кимсь), коли їх сім'я полуднувала в хаті, закрутила дротом двері (петлі для висячого замка давали таку можливість) так, що вони змушені були у вікно кликати допомогу. Цієї шкоди я не робила, але дід мав підстави прийти зі скаргою до нас, бо ж числилась «предводителем». Коротше кажучи, вже при дідові мати мене так відшмагала хворостиною, хоч я криком кричала і від болю, і від несправедливості, і від образи на дійсного шкідника (до речі, так ніхто й не зізнався в тому ні тоді, ні пізніше), що я досі пам'ятаю. Дід пішов, а виховання продовжувалося. Казала мама: «Я й помру, а ти будеш пам'ятати, що не можна людям шкоди робити». Так воно й є – пам'ятаю, мамо.

Або інший випадок. Брат взяв у свого однокласника, що жив недалеко від нас по вулиці, якийсь підручник чи художню книжку. В ній він знайшов 5 крб. (це було ще до грошової реформи). Мати негайно заставила віднести тітці Веклі ті гроші, сказавши: «Чужої і голки не візьми». Тітка довго згадувала, як вона поклала в книжку гроші та забула про місце схованки, а їх повернули. Це не було винятком. Трапилося й мені загубити гроші. Для покупки хліба, який у визначений час продавали на залізничному полустанку, мама дала 25 крб. однією купюрою (до грошової реформи). Аби не загубити, я зав'язала їх у вузлик одним кінцем косинки, що захищала голову від спекотного сонця. Та й загубила той скарб біля Гордієнкового двору (сусід мого дядька), де якийсь час я гуляла з іншими дітьми. Очевидно, тітка Олександра Гордієнчиха бачила у мене той вузлик з грішми, бо, знайшовши, ввечері, коли мною вже виплакана була втрата, вона принесла знайдені гроші, аби віддати їх моїй мамі. Такі «дрібниці» й виховували.

Перші заробітки

Перші колгоспні трудовні сільські діти загалом заробляли рано. Для дітей весною, влітку та восени знаходилася робота. Влітку можна було заробляти трудовні. Найчастіше діти-підлітки працювали в саду, пололи бур'ян, збирали урожай вишень, груш, слив, яблук. Коли починалися жнива, на скошеній ниві збирали колоски. Мої перші трудовні («палички») були зароблені влітку після 4-го класу. Ціле літо носила воду косарям, які заготовляли на зиму сіно колгоспній худобі, вручну обкошували по периметру хлібне поле, щоб комбайн міг потім працювати. У дощову погоду чи після бурі, коли колос полягав, тільки косарі могли рятувати урожай. На краю сіножаті чи поля водовоз залишав бочку з водою, а ти відкриваєш чоп, набираєш у бідончик води, береш з собою кружечку і йдеш до косарів, щоб напоїти їх холодною водичкою. Це

треба бачити, як зморена і спрагла людина п'є жадану воду, як дякує, як підійме вверх руку з кружкою та скаже: «Отака рости та здорова!» Носила воду і в степу полільницям. А восени на ті трудодні, як додаток до маминого заробітку, отримувалися пшеничка, городина, кавуни (грошей тоді ще не платили). Так минули ще два літа.

Після 7-го класу вже працювали всі діти нашого села, незалежно від заможності чи бідності. Робота обиралася по силі та можливості заробітку. Це міг бути сад, а частіше – степ, тобто, польові роботи. Коли закінчувалося навчання в школі, прополки вже не було, але починалася також важка робота, наприклад, вибирати плоскінь конопель (світле стебло конопель, на якому не було насіння, але прядиво з нього було особливо цінне), зрізаючи її спеціальними короткими серпами, потім, зв'язавши в сніп скрученим із стебла ж перевеслом, винести його на просіку і поставити в копицю (згодом під'їде гарба, завантажиться і плоскінь буде відправлена на пенькозавод у Павлоград). Для слабеньких дитячих рук скрутити перевесло та туго ним зв'язати сніп було надто тяжко. Руки, ноги і шия були завжди подряпані і червоні (коли сніп в'язався, його треба було утримувати не в лежачому, а в стоячому положенні, так що перевесло в'язалося, власне, з опорою на ліву ногу трохи вище коліна). Дихати заважав конопляний пил (мабуть, насолода для наркоманів, про яких ми тоді чути не чули і слова такого не знали).

Незабаром наступали жнива. Жнива – пора коротка, напружена, відповідальна. У жнива робота кипіла майже цілодобово, лише під ранок припиняли роботу комбайни, бо коли падала роса, хліб не обмолочувався. Це був труд каторжний, але ж так хотілося потрапити працювати на комбайні. До кожного комбайна прикріплялося по 4-6 осіб для роботи на накопичувачі, а на кожну підводу (бідарку) чи, пізніше, машину, що забирали зерно, також по 2 людини для доправлення на тік і розвантаження зерна. Цю роботу виконувала молодь. Серед всіх робіт найбажаніше для нас було возити зерно від комбайна на тік або з току на заготзерно у Брагинівку.

Дуже важко було працювати на накопичувачі комбайна (але зароблялися хороші трудодні). В накопичувач збиралася полова або солома, що її розправляли вилами двоє людей, які стояли по обидва його боки, закутані так, щоб захиститися від колючих остюків, в захисних окулярах та саморобних респіраторях від пилуги. Курява, спека, піт – через них можна було витримати всього одне коло, зроблене комбайном на полі. Заступала інша зміна, а твоя зміна відпочиває в тіні разом з цілим гуртом інших хлопців і дівчат (помічників комбайнера, водіїв, вантажників зерна тощо). Коли комбайн наближається, готуєшся заступити на зміну – і так цілу добу, а потім добу відпочиваєш (це значить – будеш дома господарством займатися)...

Три-чотири рази на день на жнивне поле приїжджала польова кухня тракторної бригади, аби нагодувати жнивників. У великих термосах і вкутаних полотном та соломною каструлях кухарка привозила ще гарячу страву. Люди, які перебували на відпочинку, мили руки і прямо на солоні влаштувалися обідати, сідаючи в коло. Трактористи і водії автомашин у полі любили їсти, лежачи на животі та упершись ліктями в землю – це був своєрідний ритуал. Коли кухня привозила вечерю пізно (не одне ж поле жнивувало), водій якоїсь машини вмикав фари, створюючи освітлення «столової». Коли під'їжджав комбайн, відбувалася перезмінка. Жнива – гарячий час.

Сільська цивілізація і побут

Отже, село наше не було загубленим у глухомані, а розкинулося на «битому шляху» не так і далеко від тоді ще не шахтарського Павлограда. Коли автомобілі були ще рідкістю, на ринок у Павлоград добиралися на підводах, запряжених кінями або волами. Годині о 3-й ночі на підводі завантажувався призначений для продажу товар (кілька селян кооперувалися, дозвіл на використання худоби треба було взяти у голови колгоспу або бригадира раніше) – картопля, капуста, помідори, жито, пшениця, соняшникове насіння, кури, яйця, поросята тощо – і раненько вранці вже можна було вибирати місце на ринку для торгівлі.

Бували колгоспники і на більш віддаленому ринку. Якось так склалося, що наші сільчани освоювали ринок не свого обласного центру, а Сталіно (Донецька). Поїздки на ринок, коли по трасі стало рухатися більше вантажних машин, частіше всього були пов'язані з часом дозрівання вишень, оскільки вони були найпоширенішим деревом у нашому селі. Вишня – товар тендітний, вона потребує при зборі обережності та швидкості, вибаглива у способах і термінах зберігання. Тому коли наступала пора, люди скооперувалися і допомагали один одному. В таку гарячу пору діти днями майже не злазили з дерева. Береш якийсь катюлок чи бідончик з гачком, залазиш на дерево, вішаєш посуд і наповнюєш його достиглими плодами. На самому вершечку дерева вишня темна-темна, трішечки ніби присохла, а іноді й надкльована шпаком. Це найсмачніші плоди, які відправлялися не в катюлочок, а в рот. Під деревом же було стільки кісточок, ніби на стиглі плоди налітала шпачина згряя. З малого посуду вишня акуратно пересипалася у відра. Наповнені відра несли в сарай, літню кухню чи в прохолодну, із затемненими вікнами хату і розстиляли тонким шаром на невеликих за площею шматках полотна. На збирання врожаю з метою продажу витрачалися 1-2 дні. Коли вся група господарів (5-6 чоловік) закінчувала роботу, наступав новий підготовчий період. Треба було виходити

на трасу і чекати, коли якась вантажна машина буде їхати порожняком на Донбас. Як правило, виходили на дорогу «голосувати» під вечір. Можна було спіймати машину швидко, а можна й серед ночі. Тоді машина заїжджала в село до дворів колгоспників, вишня швидко засипалася в приготовлені великі (але не високі) коробки, які забивалися дощечками і вантажилися на машину. До ранку торговці були вже на базарі у великому шахтарському місті.

Виручені гроші витрачалися на придбання тканини, одягу, взуття, цукру, галантереї. Правда, галантерею та олівці, пера, зошити, м'ячі, свистульки тощо можна було придбати і в селі (ще до відкриття першого примітивного магазинчика) – у ганчірника, який періодично на однокінній бричці приїжджав у село і давав цей товар в обмін на старий одяг чи просто ганчірки, металолом, абрикосові кісточки. Найбільш реальним для таких бартерних операцій було назбирати кісточок, бо в посадках весь сезон дозрівання абрикос діти (дорослим ніколи було) робили заготовки на зиму, протягом дня приносячи додому по кілька відер плодів, кісточки з яких вилузувалися, промивалися, сушилися до кондиції і чекали ганчірника. З металоломом було важче, бо метал від розбитої під час війни техніки підібрано було в перший десяток років після неї, де який залізний прут чи костиль від зруйнованого залізничного полотна траплявся, то це використовувалося в господарстві, а «поцупити» в колгоспі якусь металеву річ ніхто і не помишляв. А потім металоломом зайнялася школа.

Оскільки ринок у селі (та колись і в місті) мав важливе не лише економічне, а й культурне значення, не можемо не згадати й про нього. Із всіх навколишніх сіл ринок (базар) був тільки у Дмитрівці, де двічі на рік за давньою традицією проводився ярмарок. Не так часто, але на цьому базарі мама реалізовувала натурпродукти, отримані на трудовні. В пам'яті закарбувалося, як удосвіта ми завантажили капустою взятий «напрокат» у сусідів великий возик і з цією ручною хурою, мов чумаки з сіллю, вийшли на трасу, аби, подолавши 8 км, раненько бути на базарі. Очевидно, була друга половина серпня, бо падаючих зірок було, здавалося, безліч...

Культурним центром села Бажани був бригадний двір. На ньому розташовувались, утворюючи велике коло, довга конюшня для корів, волів, коней; складське приміщення, де зберігалася кінська зброя, ярма, корзини, мітли, фураж тощо; телятник; маленьке зерносховище, що служило і конторою фуражера Микити Дем'яновича Фролова. Він у 1930–1934 рр. був головою сільгоспартілі “П'ятирічка” в Бажанах. А його син Василь Микитович, фронтовик-інвалід, майже все своє трудове життя був обліковцем тракторної бригади. Він був зятем дядька Василя Швидька, одружившись на його старшій дочці Лідії. У фуражера завжди за вухом був прилаштований огризок олівця. Амбар – багатофункціональне глинобитне приміщення під черепицею, яке

використовувалося спочатку для зберігання зерна, включаючи горище, на яке вела зовнішня масивна дерев'яна драбина із широкими і товстими дошками-східцями, на котрих можна було сидіти; і, насамкінець, величезний, майже квадратний в основі гараж з низькими (приблизно 1 м висотою) стінами, від яких починався черепичний дах, без стелі, але з могутніми кроквами, латами і бантинами, а також широченними, двостворчатими дверима. До гаражу вільно могла заїжджати не тільки підвода з зерном, але й вантажна машина. В цьому гаражі стояли великі ваги, на яких зважувалося те, що колгоспники отримували на трудодні. Чому це приміщення називалося «гараж» – невідомо, бо ніякого відношення до транспорту воно не мало. Гадаю, що це, можливо, було пов'язане з тим, що взимку в гараж привозили деяку сільгосптехніку для просушки, просіювання та протравлення ядохімікатами зерна, яке завжди в цьому гаражі зберігалось.

Усі будівлі своїм розташуванням утворювали великий не обгороджений двір, в якому був невеликий тік, а більшу площу займали тогочасні моделі транспорту: величезні дерев'яні сани, звичайні й шальовані гарби, дроги, бідарки для перевезення зерна. До двору з протилежного від вулиці боку примикали скирди сіна, соломи, полови, а також загін для худоби, а далі до балки – бурти перегнуою, що по мірі досягнення «кондиційності» вивозився у поле.

Детальне описання бригадного двору тут не випадкове. Це був наш «майдан». Тут була цивілізація – телефон у конюшні, в маленькій кімнаті конюхів, завжди теплій і задимленій цигарками-самокрутками. До кімнати був хід один – через конюшню. Туди могли взимку зайти зігрітися ті, хто працював на вулиці або в гаражі, могли забігти діти відігріти задубілі від морозу ноги та руки. Там взимку можна було отримати наряд на роботу. Хоч я ще пам'ятаю час, коли бригадир ходив по дворах, стукав у вікно, викликаючи господаря для розпорядження про завдання. Там збиралися старі діди, які полюбили гру в карти, а також ті, хто любив палити за чужий рахунок. Одна з наших сільських легенд, що ґрунтуються на реальності, така. Один молодий тоді ще чоловік Іван Л., хворобливий і мовчазний, завжди приходив сюди і сидів, слухаючи балачки. Коли чоловіки діставали кисети чи табакерки і крутили цигарки з газети, складеної таким чином, щоб можна було легко відривати шматочки потрібної форми, вони пригощали і його, оскільки в нього ніколи цього добра не водилося. Через якийсь час він казав: «Ну, закурить та йти». Хтось йому знову давав цигарку. Так повторювалося кілька разів. Через деякий час вже у всьому селі за відповідної ситуації говорилося: «Ну що, закурить та йти» або: «У тебе як у Івана Л. – закурить та йти». Ніби незвичайно, але факт: коли сільрада на колгосп виділила якісь речі для преміювання активістів, цей чоловік

отримав красиві нові валянки. Тому люди казали, що Іван Л. біля конюшні «висидів» чоботи.

Гараж... Це був наш перший кінотеатр. Десь на початку 1950-х років у село привезли перший фільм – «Чапаєв». Це було влітку, коли зерна у гаражі не було, а широке приміщення з високою задньою стінкою давало можливість для демонстрації фільму. На це видовище зійшлося все село, поприходили зі своїми стільцями. Ззовні стрекотить движок, в «кінотеатрі» звук відлунює...

Через кілька років на клуб був перетворений зерновий амбар, в якому зробили сцену, відвели місце для бібліотеки (вона була невеликою, але з гарними книгами) та будки, де чаклував кіномеханік. Пізніше у нас завівся власний кіномеханік – Григорій Леник, він же завідував клубом і був бібліотекарем, що не звільняло його повністю від іншої колгоспної роботи. Це був і наш сільський гармоніст, котрий грав на всіх весіллях, а також у клубі чи влітку біля клубу, коли його про те молоді вдавалося упросити. Перед демонстрацією фільму він стояв при вході у «залу» і продавав квитки, а потім його помічник залишався на контролі, а він йшов у будку, щоб розпочинати свою роботу. Кіножурнал перед фільмом був обов'язковим. Потім кіномеханік повертався, щоб продовжити продаж квитків тим, хто запізнився, та повиганяти дітей, котрі, по-перше, якимось проникали в приміщення, ховалися за кулісами сцени або під ногами у сидячих на лавочках людей, по-друге, часто не допускалися для перегляду фільму, бо не досягли 16 років.

Вхід до клубу був у боковій зовнішній стіні, а з фасаду під драбиною був вхід до нашого першого магазину. З відкриттям магазину місце роздачі нарядів на роботу перебазувалося сюди. Тим більше, що у 55-му чи 56-му роках у нас з'явилося радіомовлення (тарілочне) і на стовпі повісили гучномовець, з якого кожного вечора і вранці у визначені години лунали спочатку позивні бригадної радіорубки, що знаходилася в Олєфірівці, а потім зачитувався наряд для всіх членів бригади (тобто обох сіл). Але бригадир і обліковець вранці обов'язково повинні були бути на своєму місці, кожен з них виконував свої функції. Коли бригадир з якоїсь причини був відсутній, його функції брав на себе обліковець і навпаки. Кілька років мені теж довелося працювати обліковцем.

Приблизно в кінці 50-х років у нашому селі на зміну керосиновій лампі прийшла електрична лампочка, світло якій давала малопотужна динамо-машина («двигок»), що була поставлена все на тому ж бригадному дворі. Іноді світло від неї було значно гіршим, ніж від лампи. Виконувати при ній уроки ввечері було неможливо. А оскільки я дуже любила читати книги, то доводилося електропровід знімати з маленьких фарфорових роликів, закріплених уздовж сволака, і прилаштувати лампочку на бильці залізного ліжка. Тоді можна читати, лежачи в ліжку. А років через 5-6 нашим селом

протягли високовольтну лінію. Тепер не лише в домівках з'явилося нормальне освітлення, але і вулиці були освітлені.

Прогрес невпинно проникав у наше село. Наприкінці 1940-х – у 1950-ті роки в нашій бригаді була одна-єдина машина, знаменита (нам відома із кінофільмів про війну) полуторка під номером УК-14-09. Старі нині люди в селі досі пам'ятають випадок, коли водій Райков, який жив в Олефірівці, але родом був звідкись із Росії, поїхав машиною в якихось колгоспних справах у Донецьк (а може, тоді ще Сталіно), де його за порушення дорожнього руху затримала міліція. На вимогу заплатити штраф під загрозою втратити права, нібито він сказав: «Деньгов-то у мене нету, правов не дам, а девятку берите». Як там була полагоджена справа, історія замовчує, а цікава фраза перетворилася у місцевий фольклор. А вже з кінця 50-х років поступово автомобільний парк став поповнюватися вантажівками: то ЗІС новенький з'явиться, то ГАЗ, та й голова колгоспу пересів із кінних «дріжок» на легковий автомобіль. З такою ж методичністю одночасно з поповненням колгоспного матеріального ресурсу механізмами (тракторами, комбайнами, автомобілями тощо) зменшувалося поголів'я волів, до того основної тяглової сили.

Кінець 1950-х – середина 1960-х років ознаменовані для нас і переходом на інше опалення в хатах. Раніше хати опалювали соломою, бадиллям та корінням соняшника, а також кукурудзяним бадиллям, яке вибирали із ясел корови, тобто тим, що вона вже не могла пережувати, хмизом і дровами, які можна було виписати в колгоспі та привезти з посадки чи лісу після їх прочистки. Найціннішим було паливо з кізяка. Влітку накопичені за рік запаси кізяка змішували з соломою, поливаючи водою, заміс добре перемішували босими ногами (дітям ця робота подобалася), а потім вилами наповнювали спеціальну дерев'яну форму – станок для виготовлення двох кирпичин (не цеглин!). Станок піднімали, його змочені мокрим віхтем стінки не порушували форму виробу. Через тиждень кирпич перекидали на інший бік, ще через тиждень складали пірамідкою з віконечками, щоб процес сушки продовжувався. Коли цей виріб повністю висихав, його складали на зберігання або в сараї, або окремо, накриваючи зверху і з усіх боків толю чи руберойдом, щоб ні дощ не розмочив, ні снігу не намело всередину стіжка. Таке паливо давало не стільки вогонь, скільки жар, який тримався довго, а значить, давав тепло. Пізніше це паливо було витіснено вугіллям, яке привозили з шахти недавно утвореного міста Першотравенська (на території нашого району, але адміністративно підпорядкованого Павлограду).

Я ще застала старий уклад сільського життя, який змінювався на очах. Наприклад, добре пам'ятаю весільний обряд, починаючи від сватання (у нас це називалося «запити могорич»), обряд похоронний, святкування різних

церковних свят. Календарний рік розпочинався, звичайно, ялинкою в школі. Для неї ми самі виготовляли прикраси. Може, нині ялинки і красивіші, яскравіші, але ж вони чужі. Для нас же ті були творінням власних рук – всілякі пташки, коники, лисички тощо, розфарбовані у різні кольори, підвішені на ниточках цукерки, гірлянда з малесеньких лампочок, паперові різнокольорові ланцюжки (орігамі). Обов'язково діти отримували цукерки у саморобних паперових розфарбованих пакетах.

Починалися зимові канікули, а разом з тим – втомливе чекання Різдва. Для нас святвечір (6 січня) був дуже бажаним днем, коли можна було «носити вечерю». Хоч офіційно церковне свято не визнавалося, але всі без винятку його відзначали. Із сухофруктів готувався узвар, варилася кутя, пеклися різноманітні пиріжки. Приготовлені були також цукерки, пряники та дрібні монетки грошей для тих, хто принесе вечерю. Коли зійде зоря, діти відправляються в путь з білими вузликами, в яких знаходилися: глибока мисочка з узваром і ложечкою куті, яка накривалася тарілочкою або кришечкою від каструлі, а на них вже клалися пиріжки. З цим скарбом діти (групкою не менше 2-3) ішли до родичів – своїх і чужих, до хрещених батька та матері, до сусідів, якими були всі, хто жив на нашому «крайку». Стукаємо у вікно, господарі відчиняють двері та впускають нас до хати. «Здрастуйте, та з святим вечором. Прислали мама (далі хором, але кожен перераховував своїх дорослих у сім'ї) вам вечерю». – «Спасибі, спробуємо вашої вечері», – відповідає господарка. Всі вузлики почергово вона розв'язує, бере один пиріжок і кладе його на тарілочку, ложкою бере трішечки узвару з кутею і пробує, підхваляючи їх смак. Потім, якщо узвару вже залишилося обмаль, добавляє із своїх запасів, накриває і обов'язково кладе свій пиріжок. Так що поки всім обнесеш ту вечерю, від спорядженого вдома у вузлику нічого не залишається. Починається пригощання цукерками, пряниками та грошима. Все це ховається в кишені, на внутрішній стороні поли бушлату або куфайки (вона спеціально пришивалася). Коли приносили вечерю до дядька Василя та тітки Вусті, то обов'язково нас всіх запрошували за святковий стіл, на якому було безліч страв. І давали по чарочці вишневої наливки. А потім щедро обдаровували цукерками та грішми. А вузлик той з вечерею, не один раз побувавши в сніговому заметі, перетворювався в суцільну пофарбовану узваром льодину. Оскільки походи з вечерею продовжувалися ледве не до півночі, ревізія дарунків відбувалася вже вранці. Цукерок і пряників можна було вдосталь наїстися, а гроші витрачалися на ручки, пера, зошити тощо.

У різдвяні дні діти ходили також щедрувати (меланкувати, 13 січня на день преподобної Меланії), колядувати, а хлопці вранці 14 січня (на Старий Новий рік) – ще й «посипати» (вважалося добрим знаком для господарства,

коли в цей день у хату першим увійде хтось із чоловіків). Пам'ятаю випадок у роки навчання в початковій школі. Прийшли на заняття після канікул. Вчителька суворо запитує: «Хто ходив меланкувати?» Ходили, мабуть, всі, але руки підняли лише дві сестри, старша і молодша. «Виходьте до дошки». Вийшли. «Співайте». І почалося: «Меланчина мати пішла щедрувати...» Для них це було покарання. А всім іншим було дуже смішно це спостерігати і слухати.

На різдвяні свята, як правило, різали свиню чи кабана, якщо вони були у господарстві. Це було для дітей довгоочікуваним дійством. Адже коли кабана обсмалювали соломною, його зараз же накривали соломною і товстим ліжником. А зверху, скільки вистачить місця, всідалися діти. Сало за такої технології було смачним, м'яка шкірочка легко відокремлювалася від сала. Винагородою дітям за участь у цьому процесі були добре обсмалені різником, почищені й вимиті вуха і хвіст кабанця, які різалися на кусочки, щоб усім вистачило цих смачних хрящів.

У Вербну неділю ми з мамою ходили до церкви, котра знаходилася в центрі Дмитрівки. Це була можливість також побувати в гостях у моєї хрещеної чи у маминої двоюрідної тітки. Можливо, буде нелогічно тут торкнутися одного важливого питання, але для мене воно пов'язане саме з походами з мамою до церкви. Ішли ми вулицею, що знаходилася майже в центрі Дмитрівки. В одному з дворів без воріт, але з найпростішою огорожею, побачили сиву жінку, а мама мені й говорить тихенько: «Оця жінка в 33-му з'їла свою дитину, тоді був дуже сильний голод». І все, тема була закрита. Я ще була малою, щоб розпитувати про голод, та й що в тому було для дитини цікавого. І пізніше дуже рідко можна було від когось із стареньких почути про голод 32-33 років, та й то лише у зв'язку з визначенням часу якоїсь події («до голоду», «коли був голод», «вже після голоду»). А я запам'ятала мамину фразу і образ тієї не при повному розумі жінки тільки тому, що коли вже ходила до школи в десятирічку, іноді їхала чи йшла пішки тією вулицею і завжди якось моторошно було бачити «людоїдку».

Незважаючи на напружені дні весняних польових робіт, Великодня неділя відзначалася дуже по-святковому. Ще звечора дорослі або старші діти групами йшли до церкви, розташовуючись на ніч у навколишніх хатах, сараях та погрібниках. Дехто цілу ніч проводив у церкві на службі, а інші вставляли раненько і з пасками, крашанками, шматочком сала, домашньою ковбасою в кошиках ставали навколо церкви, щоб дочекатися освячення. Поверталися додому, розгівлялися. А діти цілий день різнокольоровими крашанками грали в «котка» з невисоких гірок, а також били крашанки одна об одну, чия розіб'ється, той мусить віддати їй переможцю. Наприкінці 1950-х чи на самому

початку 1960-х років церква у Дмитрівці була закрита. Це також вносило зміни в наше життя та звичаї. Хрестити дітей возили до церкви в Павлограді, але ця подія не афішувалася, особливо комуністами і комсомольцями-активістами.

Надзвичайно світлим і радісним був день Святої Трійці. Звечора вся хата уквітчувалася гілочками клена, дуба, берестка, маслини. Це було «клічання». Його прилаштовували й при вході в хату – на коридорах або присінках, на воротах. А чиста, свіжа глиняна підлога (долівка) покривалася духмяною травою з полином, чебрецем, васильками, конюшиною, м'ятою. І спали обов'язково на такому трав'яному покривалі. Суха трава і «клічання» виносилися з хати через тиждень. Це все були звичні обрядові дії – невід'ємна частина нашого побуту.

Вибір шляху

Наближався час закінчення школи. Гасла зробили свою справу. Комсорг школи Катерина Р. (вона ж – моя однокласниця) друкує в районній газеті (чи сама, чи за чийось велінням) звернення до випускників шкіл району під назвою: «Всім класом – у колгосп!». Наступного дня після отримання атестата зрілості йду на роботу в своїх Бажанах. І так – щоденно. Восени у якійсь справі була у Дмитрівці. Дізнаюся, що комсорг разом зі своїм братом і всі, хто був здатен та матеріально спроможний, вступили до вузів і технікумів. Очевидно, для мене це був перший випадок, який заставив задуматися над несправедливістю, обманом, невідповідністю гасел і діла. Однак і відчаю не було. Попереду було ціле життя. Відпрацюю належні два роки, вступлю до вищого навчального закладу (тоді ще чітко не визначеного), а далі як життя складеться – невідомо.

Робота в селі відзначається різноманітністю, всі можуть все робити – в полі, в саду, на городі, на фермі, вправлятися з простішими механізмами типу косарок, молотарок, віялок, трієрів і т. п., будувати, ремонтувати, варити їжу на тракторному стані для трактористів, комбайнерів та тих, хто в жнива при них працював.

Принагідно зазначу деякі зміни у ставленні до праці та колгоспного майна у період, який мені добре пам'ятається. Кінець 1940-х і початок 1950-тих років характеризується загальним трудовим ентузіазмом. Жінки (а більшість з них були вдовами) йшли в поле з сапками, граблями чи вилами і часто співали. Коли поверталися з роботи, не могли взяти з собою нічого. По бідності більшості людей природним було прихопити хоч в кишені пшеничного, житнього, соняшникового, кукурудзяного чи конопляного зерна. Але оскільки

те було заборонене, періодично голова колгоспу, бригадир або агроном міг серед дороги в полі влаштувати «трус» і оштафувати несуну.

Робота моя в колгоспі, як того вимагала відозва до випускників, продовжувалася два роки. Пора було здобувати вищу освіту, хоч і передбачалося, що матеріально буде вчитися важко, навряд чи мама зможе допомагати. На вибір вузу вплинула обставина дворічної давності. Ще в 10-му класі наша класна керівниця, вчителька фізкультури Катерина Степанівна, обговорюючи з нами майбутнє, сказала, що за характером, хлоп'ячою відчайдушністю і технічною кмітливістю мені б належало бути льотчицею. Тому я стала посилено готуватися до вступних іспитів у Харківському авіаційному інституті, але на спеціальність інженера-конструктора. Влітку поїхала до Харкова здавати документи і пройти короткотермінові підготовчі курси. Успішно пройшла співбесіду з деканом факультету, та й атестат у мене був лише з трьома четвірками і трудовий стаж мала. Були всі перспективи для вступу до авіаційного інституту.

Не судилося, мабуть, на щастя авіаційної промисловості. Все почалося з того, що в гуртожиток інституту (як абітурієнтку) мене поселили по записці декана (мабуть, був добрий чоловік), бо я не мала паспорта, адже село не було тоді паспортизоване. Потім мені видали довідку, яка давала підстави для отримання в нашому райвідділі міліції паспорта. З тим я й поїхала додому, щоб незабаром повернутися для здачі вступних іспитів. І раптом захворіла, заразившись від хворого маленького племінника не властивою для мого віку хворобою – кором. Ще не знаючи про те, їду в райцентр у кузові вантажівки у прохолодний дощовий день і додаю до вірусу кору ще й запалення легенів. Виборсуватися з тяжкої хвороби довелося довго. Сама не знала, а підказати було нікому, що можна дати телеграму в інститут про причину неявки на іспити. Написавши листа, через деякий час отримала з інституту свої документи. Так закінчилася, не розпочавшись, моя інженерна епопея.

Після видужання знову почала працювати в своєму селі. Але тепер я вже була з паспортом, хоч це й не знімало певних труднощів у тому, щоб кудись поступити вчитися, бо треба мати дозвіл голови колгоспу. Але якось я не особливо переймалася цією проблемою. Більше турбувало інше. Хата у нас була дуже стара і потребувала капітального ремонту або знесення і побудови іншої. Тільки коштів на це було обмаль, хоча з кожним роком життя покращувалося, якщо не говорити про кукурудзяно-горохові роки за М.С. Хрущова. До того ж мама перенесла операцію апендициту, а взимку зламала ногу (відкритий перелом), пролежала чотири місяці в лікарні, не піднімаючись, з підвішеною до ноги гирею. Була загроза ампутації ноги, але обійшлося. Потім, коли рана загоїлася, нога була загіпсована. Зрозуміло, що

мама стала непрацевдатною, значить, ні заробляти в колгоспі не може, ні по домашньому господарству не може поратися, де вже там приводити в порядок хату. А пенсії ще не було. Незабаром колгоспникам стали давати по 12 карбованців пенсії. А ми її так і не встигли оформити.

Все вирішив випадок. І тут варто згадати характеристику вчительки, котра називала мене відчайдушною. Був початок літа. На той час я вже працювала обліковцем у польовій бригаді. Одного ранку, будучи на наряді на бригадному дворі, розмовляю з молодим хлопцем-бульдозеристом. Слово по слову, як то буває між молодими людьми, дійшло до жартівливої фрази, приблизно такої: «Та я хоч хату тобі своїм бульдозером знесу». – «Давай». – «Поїхали». Він думав до самого кінця, що я жартую. Під'їжджаємо до двору (це хвилини 3 їхати). «Мамо, складайте в хаті речі, а я з горища познімаю, зараз будемо розвалювати хату». Мама не встигла й опам'ятатися, щоб закликати мене “до розуму”. Коротше кажучи, коли люди поверталися після роботи в саду додому і йшли мимо нашого двору, хати вже не було, а замість неї – рівна площадка, готова під нову забудову.

Із дерев'яних міцних крокв, поставлених в ряд у дворовому садочку, до вечора я спорудила великий курінь вкритий очеретом зі зруйнованого даху, в якому вміщувалося ліжко і скриня. В ньому було сухо у дощову погоду і навіть восени було тепло. Там і мешкала мама. А сама я спала на ліжку, поставленому під вишнею. Вже наступного дня розпочала будівельні роботи. Найперше треба було зробити фундамент. Розмітити і викопати траншеї було простіше всього. Будівельні професії освоювалися без теорії, а безпосередньо на практиці. Не полишаючи роботи обліковця, для якого «гарячим» є час вранці і перед кінцем роботи, коли на велосипеді треба об'їхати всі об'єкти, де працювали люди, і визначити обсяг виконаної роботи, у вільний час збираю на узбіччі шосейної дороги, що тоді будувалася, щєбінь і відрами на велосипеді доставляю на приватну новобудову. Ставлю опалубку і роблю фундамент. Паралельно готую матеріал для стін. Описуючи далі технологію, зауважу, що так у нашому селі заведено було невідомо коли і зберігається досі. Господар завозить підводою з глинища, котре знаходиться неподалік, руду глину, солому, полову, кінський кіз'як. Визначається день (обов'язково неділя), на який скликаються люди, щоб толокою робити для стін лемпич (саман). Робиться заміс, в якому ганяють по колу коней, щоб добре розмішати глину з соломою та половиною. Воду беруть із Самари і доставляють великими бочками чи цистернами. З вимішаної глини, якою наповнюють спеціальні форми (станки), виготовляється лемпич. Доки люди зайняті цією роботою, кілька жінок готують для всіх обід. Годині о першій дня робота закінчується. Незабаром вже всі, чисто одягнені, сідають за столи.

Через тиждень саморобний будівельний матеріал ставиться на ребро, а ще пізніше складається в пірамідки для висушення до кондиції. Виріб повинен добре, наскрізь, просохнути. Доки сохне фундамент і лемпич, роблю заготовку глини, піску, дерева та інших матеріалів для подальшого будівництва. Найважче було вирішувати питання з виготовленням вікон та дверей, довелося робити замовлення в Павлограді. Почався процес викладення стін. Одній людині це досить важко робити, навіть при зведенні нижньої частини стін. Адже треба і розчин готувати, і лемпич підносити, і кладку робити. Та ще й майстер недосвідчений, що покладається на знання, набуті спостережливістю та інженерною хваткою, а також добрим «окоміром». Пізніше, в будівельних загонах, доводилося виводити вугли стін, лише зрідка застосовуючи для перевірки прибор висок. Тобто стіни виростали повільно, проте невпинно.

Незабаром стіни вже стояли, перекриття стелі зроблено. Так же толокою здійснено обмазку стін. Зауважу, що в таких хатах взимку тепло і сухо, а влітку прохолодно. Пізніше люди стали ще й обкладати хати білою (силікатною) цеглою або з цементного розчину і залізної сітки як основи робити так звану «шубу». Та мені до того було ще далеко (так і не встигла цього зробити). Думаю, варто сказати й про те, що, починаючи якусь справу, треба вірити в свої сили, в своє вміння, тоді все вийде як слід. Пам'ятаю, як спочатку, коли стала потихеньку виростати моя хата, чоловіки не те що глузували, а підсміювалися, бо де це видано, щоб і не чоловік, і не майстер брався за будівництво. Адже далеко не кожен чоловік має вправні руки. Та незабаром вже дехто з них розпитував, як зробити чи то фронтон, чи відлив, чи щось інше по будівництву. Авторитет «народного архітектора» незмірно зріс.

До осені хата вже стояла в основному готова, а в жовтні ми покинули курінь і перебралися в маленьку кімнатку, де покладена була тимчасова підлога. З підлогою виникли складності, бо неможливо було дістати потрібне дерево на лаги і дошки. Саме тоді в Павлограді та ряді інших населених пунктів трапилася велика повінь, по вулицях плавали амфібії, у приватному секторі міста та в приміській зоні (в Павлоградських хуторах) людей знімали з дахів, бо вода піднялася вище вікон. Хати були глинобитні, так що після повені жити в них вже було неможливо. У нашому селі тоді на низині підтопило три хати.

Не знаю, на якому рівні, але після згаданої надзвичайної ситуації було прийнято рішення про забудову мікрорайону в Павлограді типовими (фінськими) індивідуальними будинками для потерпілих від повені. Всі будівельні матеріали продавалися на пільгових умовах тільки потерпілим, тому неможливо було їх законним шляхом придбати. Так, у доведенні будинку до нормального стану минув ще рік. А за ним ще і ще...

Аби не склалося враження, що життя було якимось каторжним, зазначу, що тоді це сприймалося як належне, як тимчасове явище. Встигала все – і книжки читати, і в кіно сходити, і громадські доручення виконувати. Вступила на заочні дворічні курси стенографії (коли навчалася в університеті, знадобилося). Ходила з молодшою подругою в Олешівську вечірню школу, просто так, щоб не забувалися набуті раніше знання, до того ж, на уроках відповідала. Особливо подобалися уроки літератури й історії. Учні-вечірники, зморені вдень важкою роботою, якщо й не дримають, то і відповідати не прагнуть. А я ж це вже в десятиріччі вчила, багато віршів знала напам'ять. Із задоволенням розказую, а вчителька з таким же задоволенням слухає. Урок проходить успішно.

Щоб зовсім не «закиснути» в буденщині, зібralися ми з кількома дівчатами і вирішили спробувати поставити в нашому клубі якусь п'єсу, залучивши до цієї справи якомога більше молоді. Хлопці виявилися важкими на підйом, довелося дівчатам виконувати й чоловічі ролі. Замахнулися ми не на якусь там сучасну постановку для сільської самодіяльності, а зразу на класику, на Г.Ф. Квітку-Основ'яненка. Першою жертвою стало його «Сватання на Гончарівці». Кому яка роль дісталася, вже не пам'ятаю, крім своєї та ролі Стецька, яку виконувала кругловида і червонощока Люба Бажан. Ну, а мені дісталася роль свата – солдата Скорика. Щовечора проводили репетиції, доки всі вивчили свої ролі та більш-менш добилися правдоподібності інтонацій, голосу і рухів. Весь реквізит виготовляли самотужки. Навколо «прем'єри» в селі був такий ажіотаж, ніби всі жителі враз перетворилися в заядлих театралів. Прем'єрний (і єдиний) показ був благодійним, точніше, безплатним, а як ще точніше, платою нам був прекрасний настрій глядачів, їхня вдячність і відголоски на тривалий час. У залі яблуку не було де впасти, як кажуть, прийшли старе й мале. У цій культурній акції постраждав лише солдат Скорик. Коли до початку вистави залишалися лічені хвилини, виявилось, що вуса Скорика, вирізані з якоїсь чорної кожушинки, немає чим приклеїти. Хтось побіг до господаря, що жив напроти клубу, і приніс клей... резиновий. Наліпили. Роль була зіграна попри «несприятливі умови» – під носом сильний бензиновий аромат, під вусами страшенно пече від клею. Вистава мала великий успіх. А мені довго довелося заліковувати рани на місці, де були приклеєні солдатіві вуса, а ще довше – потім маскувати темний шрам. Мистецтво ж вимагає жертв, перевірено на власному досвіді.

Спроміглися ми ще на одну виставу, котра мала не менший успіх, та на тому наша театральна діяльність і завершилася. Яюсь враз позникали театральні ентузіасти: хтось вийшов заміж, хтось вступив до училища в Павлограді.

Обставини склалися так, що черговий намір вступити до вищого навчального закладу, тепер уже не інженерного напрямку, виявився безрезультатним. Мама тяжко захворіла і у вересні 1966 р. померла, проживши своїх нелегких 57 років. Мені довелося відмовитися від посади обліковця і знову перейти на загальні роботи, де можна було більше заробити. Було прийняте тверде рішення про вступ наступного року до університету на історичний факультет. Я стала серйозно готуватися до вступних іспитів.

Декілька слів скажу ще про карася-ідеаліста. Вже давно парторг колгоспу Дмитро Григорович Судак, який жив у нашому ж селі, наполягав на тому, щоб я вступила в члени КПРС, мовляв, потрібна в партії колгоспна молодь, а ти добре працюєш, активістка і т. п. На що я з повною щирістю відповідала, що нічого ще не зробила і не гідна бути в авангарді, тобто там, де знаходилася партія. Врешті-решт, йому вдалося мене переконати в тому, що моє місце саме в авангарді. Весною мене було прийнято кандидатом у члени партії, хоч я не приховувала, що збираюся вступати на навчання до університету. Мені пропонували вступити від колгоспу до сільськогосподарського інституту, але було пізно, рішення стати істориком вже визріло і було несхитним.

Однокурсники

25 серпня 1967 р. отримала повідомлення з університету – зарахована студенткою! Було радісно, хвилююче, тривожно (чи зможу осилити?) і турботно (за кілька днів розрахуватися в колгоспі, залишається господарство, хата і т.д.).

Починалася нова сторінка життя. Успішно здавши вступні іспити, я стала студенткою історико-філологічного факультету Дніпропетровського державного університету. Він тоді розташовувався на Шевченківській, 59. Здійснивши обряд зарахування (посвячення) першокурсників у число студентів, нас наступного дня відправили на сільськогосподарські роботи в Синельниківський район. Тобто фактично мене кинули в рідну стихію. Трапилось так, що з нами ніхто з викладачів не міг поїхати в колгосп, і забезпечення порядку в групі та виконання завдань було перекладено на кількох кандидатів та членів партії нашої групи. За місяць тільки разів зо два приїжджало керівництво факультету з контрольними цілями. На щастя, ніяких негативних випадків не трапилось, відпрацювали ми нормально, відбувся процес знайомства студентів групи. Принагідно скажу, що такі поїздки студентів у село на збирання врожаю, крім відомих позитивних (допомога) і негативних (відволікання від навчального процесу) наслідків, мали все ж таки велике значення для процесу формування студентського колективу курсу. Там

всі на виду, за місяць колектив здружується, а кожен зокрема проявляє свій характер, дисципліну, відношення до роботи і т.п. Того не можна швидко досягти на заняттях.

Першокурсниця, 1968 рік

була дуже престижною), то цьому відповідав і загальний рівень знань, хоча, особливо на першому курсі, “свіжість” шкільної базової підготовки у “молодняка” була відчутно помітною. Тим більше, що дехто з міських готувався до вступу в університет, користуючись послугами репетитора, як з’ясувалося пізніше (я слова такого тоді не чула). Але з кожним роком цей фактор відігравав все меншу роль, натомість, систематична і напружена робота того, хто хотів досягти успіхів у навчанні, давала свої результати.

Загалом курс був дружним, хоча й існували певні групи “за інтересами” за різною ознакою, що абсолютно нормально: старші й молодші, успішні в навчанні і слабші, місцеві та мешкаючі в гуртожитку тощо. Список групи відкривала Люда Балгабаєва (з псевдонімом Газель, після школи, говорила надзвичайно швидко і дуже часто повторювала фразу: “Так вот почему она не стреляла, – ан не заряжена была”). За нею в списку йшов Анатолій Беляєв (Беня, солідний на вигляд, після армії, партгрупорг із замашками на лідерство, зі знаннями (точніше оцінками) на “добре”. Наташа Бочарова (Буча, після школи, негласний лідер “молодняка”, з високими базовими знаннями). І так до кінця списку, який замикало моє прізвище (без клички, або ж не вдалося

Наш набір був третім після відновлення історичного відділення (1965 р). в складі історико-філологічного факультету Дніпропетровського державного ордена Червоного Прапора університету імені 300-річчя возз’єднання України з Росією (такою з 1954 р. була його довжелезна назва). Передбачалося набрати 25 студентів, але згодом курс поповнився ще кількома студентами (з різних причин: переведення з іншого вишу, демобілізація по інвалідності, отриманої на військовій службі тощо). Отже нас було 32 – дівчат і хлопців, випускників шкіл 1967 р. (в основному), демобілізованих з армії, а також тих, хто мав різний стаж роботи на виробництві, включаючи мене.

Оскільки конкурс при вступі на факультет був дуже високий (тоді професія історика

була дуже високою), то цьому відповідав і загальний рівень знань, хоча, особливо на першому курсі, “свіжість” шкільної базової підготовки у “молодняка” була відчутно помітною. Тим більше, що дехто з міських готувався до вступу в університет, користуючись послугами репетитора, як з’ясувалося пізніше (я слова такого тоді не чула). Але з кожним роком цей фактор відігравав все меншу роль, натомість, систематична і напружена робота того, хто хотів досягти успіхів у навчанні, давала свої результати.

Загалом курс був дружним, хоча й існували певні групи “за інтересами” за різною ознакою, що абсолютно нормально: старші й молодші, успішні в навчанні і слабші, місцеві та мешкаючі в гуртожитку тощо. Список групи відкривала Люда Балгабаєва (з псевдонімом Газель, після школи, говорила надзвичайно швидко і дуже часто повторювала фразу: “Так вот почему она не стреляла, – ан не заряжена была”). За нею в списку йшов Анатолій Беляєв (Беня, солідний на вигляд, після армії, партгрупорг із замашками на лідерство, зі знаннями (точніше оцінками) на “добре”. Наташа Бочарова (Буча, після школи, негласний лідер “молодняка”, з високими базовими знаннями). І так до кінця списку, який замикало моє прізвище (без клички, або ж не вдалося

дізнатись). Про кожного усно можна було б розповісти якісь цікаві історії чи дати індивідуальну характеристику, що відрізняла його (її) від інших. Аж ні – років два у нас ще був Жора Шкуренко з Поливанівки Магдалинівського району, найстарший серед нас. Він з'явився пізніше і пішов від нас раніше (мабуть, перевівся на заочний). У Люди Крижанівської з Миколаївської області свої “закидони” – вона постійно “мріяла”. А наприклад, у Льоші Прасола (з с. Котівка) – свої: він не дуже чітко вимовляв слова, хвалився, що чи то родичів у Франції має, чи то мову французьку вивчав, тому отримав кличку Леон де Прасол. Чи Саша Мірошник (Міроха) з м. Керч запам'ятався хоча б таким: у гуртожитку на першому курсі під дверима нашої кімнати гугнявим голосом постійно читав недавно “реабілітованого” поета С. Єсеніна “Я не знал, что любовь – зараза, Я не знал, что любовь – чума. Подошла и прищуренным глазом, Хулигана свела с ума” (вірш “Пой же, пой. На проклятой гитаре...”), а перед екзаменом з нової історії (доценту Ф. Р. Гольденберг), розклавши в кишені й за поясом групами шпаргалки, вслух “для пам'яті” говорив: “Здесь у меня Манифест Коммунистической партии”, “здесь у меня I-й Интернационал”, “здесь у меня чартизм”. Римма Нікітська зациклена була на знайомствах з видатними людьми. Прошу в неї якийсь значок (був період такого хобі – збирати значки), а вона й каже: “Что ты, Галка, этот значок был снят с пиджака самого Юрия Гагарина, когда он был пьян”. Коли викладач приносив з собою на лекцію книги зі своєї дисципліни, рекомендуючи студентам для ознайомлення, вона на перерві підходила до викладача і просила їй дати на певний час. Питаєш: “Римма, чи ти їх будеш читати?” А вона: “Что ты, Галка, зачем они мне нужны? Пусть преподаватель думает, что я интересуюсь его предметом”.

Старостою курсу була спочатку Тамара Рибіна (мала вже років два чи три трудового стажу), проте на третьому курсі вона здала “посаду” Таїсії Коломієць. Володя Кашнер (з Дніпродзержинська, нині – Кам'янського) – червонощокий красунчик, завжди усміхнений і добродушний, мав гарний почерк і добре малював. Він, починаючи з другого курсу, завжди сидів поруч зі мною за першою партою (відразу біля столу викладача, на якому стояла переносна кафедра), що знаходилася найменше в полі зору викладача, а це давало можливість на газеті або просто на аркушику вести листування окремими репліками, а то й дрімати (тоді ще навчалися у дві зміни і заняття починалися о 8 годині ранку). Між іншим, Володя знайшов себе після вимушеної демобілізації з армії на поприщі журналістики.

Мої відносини з однокурсниками протягом всіх років навчання були рівними, дружніми або просто нормальними. Не знаю, чим це пояснити, може віковим старшинством, може постійною зайнятістю громадською роботою

(голова студради з кінця 1-го курсу, член профкому університету з осені 1968 р., а потім 9 років поспіль – член парткому), не використовуючи цього при здачі заліків та іспитів, може, готовністю по можливості завжди допомогти, а може, іноді вдавалося й дотепне слово в потрібний час сказати.

Вже давно на цьому світі немає кількох однокурсників. Першими його покинули Ігор Савенко (захистив кандидатську дисертацію і працював доцентом в університеті на кафедрі наукового комунізму), Римма Нікітська (працювала в будівельному інституті), Саша Нароваткін (працював асистентом на кафедрі політекономії в фінансово-економічному інституті), Тоня Славина (була директором школи в Тернах, що поблизу Кривого Рогу), Вітя Мосейченко (здається, працював на партійній роботі в Синельниківському районі), Анатолій Беляєв.

Сліди декого після випускного відразу загубилися. І не знаю, де знаходиться і яка доля Тамари Рибіної з Володею Макаренком, Саші Мирошника, Саші Черевка, Толі Мисика, Лариси Закутської, Іри Рогачової, Толі Колосова, Саші Вехніка.

З Валею Драченко (нині вона живе в Москві, де мешкають її діти) дружимо протягом всього нашого життя, хоч і рідко бачимося. З Наташою Бочаровою спочатку разом працювали в ДДУ (нині – ДНУ ім. Олеса Гончара) тільки на різних кафедрах, вона була доцентом кафедри загальної історії, а нині вона працює в іншому виші нашого міста. Люду Овсяник та Вадима Острцова іноді випадково зустрічаю, оскільки мешкаємо в одному районі міста. Тая Коломієць живе в Москві. Люся Мачула працює в Ужгороді. Віталій Можара працював у КДБ Кривого Рогу, де нині – не знаю. Наташа Шевелева працювала на педагогічній роботі також у Кривому Розі. А Наташа Постіл, яка тривалий час працювала в Історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, нині опікується вихованням онуків. Льоша Варяник давно займається бізнесом, ніяк не пов'язаним з набутою в університеті професією.

Як сказав наш великий поет Тарас Шевченко: “У всякого своя доля і свій шлях широкий”...

Перші враження на шляху до знань

Заняття розпочалися згідно з розкладом після повернення студентів з сільськогосподарських робіт. Здається, першою була лекція з історії КППРС, яку читав зав. кафедри “Історії КППРС” (вона знаходилася у корпусі № 5 по вул. Клари Цеткін, що з 2015 р. носить ім'я нашого тодішнього ректора Володимира Івановича Моссаковського) Федот Семенович Павлов – людина дуже спокійна. Він говорив досить тихо і завжди усміхався. Оскільки він був чоловіком рідної

тітки нашої однокурсниці Іри Рогачової (родом із Куйбишева, що нині – м. Самара), яка мешкала у гуртожитку з нами в кімнаті, то ми швидко були посвячені у його невдалу наукову кар'єру. Ніби він писав докторську дисертацію чи то про радянсько-китайські відносини, чи то про життя та діяльність самого Мао Цзедуна, аж раптом відносини між СРСР та Китаєм різко погіршилися. І його наукова тема вже стала неактуальною. Він за посадою отримав звання професора без захисту дисертації. Пізніше (здається, у 1971 р.) переїхав до Москви і ще тривалий час працював у Московській гірничій академії на відповідній кафедрі.

Заняття відбувалися на Шевченківській, 59, в аудиторії № 12, що розташувалася на 2-му поверсі. Тоді в університеті нараховувалося п'ять навчальних корпусів, наш вважався номером 1. Тут знаходився деканат факультету і кафедри, з яких історичних (без КПРС) лише дві: історії СРСР та УРСР і загальної (рос.: всеобщей) історії. Першу очолював професор Дмитро Павлович Пойда, а другу – професор Валентин Якович Борщевський, який до загальної історії, по суті, не мав відношення, бо займався проблематикою встановлення радянської влади “на Україні”. Та й викладачів було обмаль. Власне, тоді нас це зовсім не цікавило – мало це чи багато. Знали тільки тих, хто на курсі читав лекції або проводив семінарські та практичні заняття. Перший семестр представлений був, як вже зазначено, “Історією КПРС”, “Історією СРСР” (феодалний період), яку читав доцент Микола Павлович Ковальський, (а практичні заняття за ним переважно вів викладач без наукового ступеня і передпенсійного віку Федір Кононович Пархоменко (іноді – сам М. П. Ковальський), якого студенти охрестили кличкою Конь Іванович.

Проте “панувала” на I курсі кафедра загальної історії. Вона здійснювала кураторство над нашим курсом (між іншим, тоді ще не було введено обов'язкової щотижневої “політінформації” на так званій виховній годині). Нашим куратором була старший викладач Ірина Федорівна Ковальова (пізніше – дуже відомий український археолог, професор). Вона ж викладала три навчальні дисципліни: у першому семестрі “Археологію” та “Історію первісного суспільства”, у другому – “Етнографію” і керувала навчальною практикою з археології на розкопках грецького міста Ольвія (с. Парутіно Миколаївської області) та Кам'янець-Подільської фортеці. Історію стародавнього світу викладала доцент Зінаїда Михайлівна Куніна, яка мала вже досить поважний вік, мабуть, добре володіла своїм предметом, але “урозуміти” зміст лекції було дуже важко, бо безліч незвичних імен і термінів, реальних людей, богів і пророків запам'ятати було неможливо: Рамзеси, Тутанхамони, Аменхотепи, Навуходносор, Гільгамеш тощо. З цієї дисципліни ми здавали в першу сесію залік. У другому семестрі вона викладала історію Риму та Греції, а

ми в цю весняну сесію здавали їй іспит. Вона ж керувала (номінально, бо фактично тільки перевіряла й оцінювала) написанням курсових робіт. Оскільки контролю за написанням курсової не було, то тільки Саша Вехнік добросовісно задовго до сесії здав роботу, за що й “поплатився”, бо Зінаїда Михайлівна йому два чи три рази повертала її на доопрацювання (ми ж їх ще не вміли писати). Всі інші принесли курсові в день здачі іспиту, коли викладачці вже ніколи було їх читати.

Треба сказати, що усі дисципліни викладалися російською мовою, а це для україномовних створювало додаткові труднощі, не стільки у сприйнятті матеріалу, скільки під час відповідей, особливо на заліках та іспитах. Випробувано на власному досвіді. Моя відповідь на першому ж іспиті з археології була сумнівна за змістом і “заїкувата” за формою. Готувалася ж до іспиту за конспектом (російською мовою) і підручником (українською мовою) по-моєму І. Шовкопляса та ще якимсь посібником. Внаслідок цього “змішались в купу коні, люди”. Отримала хоч і не “двійку”, а довелося перескладати за умови, що наступний іспит здам добре. Було страшенно соромно – і не стільки перед однокурсниками (на тому іспиті кілька чоловік взагалі отримали двійки). Що скажу в своїх Бажанах? Та ще й стипендії можуть не дати –допомоги нема від кого чекати. Історію первісного суспільства таки вдалося скласти на “відмінно”, так що дозвіл на перескладання іспиту було отримано. Довелося “визубрити” конспект. Хіба ж тоді знала Ірина Федорівна і, звичайно, я, що археологія стане одним із моїх захоплень і на розкопках я проведу не один польовий сезон, що взимку 1969 р. після здачі іспиту з етнографії на “відмінно”, Ірина Федорівна візьме мене з собою до Харкова, де ми працювали у філіалі Центрального державного історичного архіву УРСР над матеріалами Наркомосівської археологічної експедиції Д.І. Яворницького, яка діяла в зоні затоплення водами Дніпра у зв’язку зі спорудженням Дніпрельстану. Отже перші уроки архівної евристики я отримала від Ірини Федорівни, яка вперше в моєму житті вліпила мені на іспиті “трієчку” (хоч через кілька днів і ліквідовану).

Підручників було обмаль як за авторством, так і за кількістю примірників у навчальній бібліотеці. Тим більше, не було й мови про так звані альтернативні підручники. Це підвищувало значення конспекту лекцій. До речі, мої конспекти (вони досі збереглися) були повними завдяки використанню стенографічного письма (не марно ж у свій час курси закінчила), водночас це рятувало від посягання на них однокурсників. Лише Ігор Савенко, який внаслідок хвороби майже втратив зір і не писав власні конспекти, брав мій зошит і окремий папірець –“словничок” з розшифровкою знаків, а тоді його мати переписувала текст лекцій і читала синові. Гіршою справа була на практичних заняттях з

історії СРСР, на яких студенти повинні були знайомитися з історичними джерелами про східних слов'ян та освоювати текст “Руської правди”. На весь курс була одна “Хрестоматія” і та у викладача, яка на заняттях переходила до того, хто читав відповідний текст. Просила “Хрестоматію” у викладача на один-два дні й переписувала текст в “амбарну книгу”, що дозволяло потім спокійно готувалися до занять. Зрозуміло, що відсутність навчальної літератури обумовила і рівень проведення практичних занять. Поступово ситуація з накопиченням навчальної літератури змінювалася. Згодом у нашому гуртожитку № 2 було створено бібліотеку історичної літератури (що через декілька років знову було передано до загального книжкового фонду бібліотеки).

По-іншому відбувалися семінари з так званих суспільних наук: історії КПРС, пізніше – політекономії та наукового комунізму. На семінарах за темою прослуханої лекції студенти за конспектом і підручником відповідали на питання згідно з планом семінару. Іноді до відповіді додавалися цитати з праць класиків марксизму-ленінізму або партійних документів. Як правило, їх тлумачення не вимагалось, може, через побоювання почути щось “не те”. До кожного заняття обов’язково треба було прочитати і зробити конспект вказаних у списку робіт класиків марксизму-ленінізму. Переважно такий конспект був набором довільно взятих цитат, без осмислення їх змісту, а тим більше своїх міркувань з приводу прочитаного. По-перше, ніхто не вчив нас методиці опрацювання робіт і використання прочитаного на заняттях. По-друге, хіба першокурсник (навіть найбільш старанний) міг зрозуміти, наприклад, полеміку Леніна зі своїми опонентами в об’ємних працях “Что делать?”, “Шаг вперед, два шага назад”, які треба було конспектувати?

У той же час, в кабінеті КПРС можна було взяти роботи класиків, партійні документи та необхідну літературу до семінару. Цей кабінет знаходився в нашому корпусі, тобто у відриві від своєї кафедри, розташованої в корпусі № 5. У читальному залі кабінету було затишно працювати. Не можу не згадати добрим словом працівниць, які допомагали знаходити необхідну літературу, – Анну Іванівну Громову, Тетяну Іванівну Ялову, Людмилу Давидівну Чорну. В коридорі біля кабінету КПРС висів великий за площею стенд “Фотохроніка ТАРС” з великоформатними чорно-білими фотографіями різних офіційних зустрічей вищих діячів Комуністичної партії та дружніх до СРСР країн. З цим стендом у мене трапилася згодом цікава історія.

Влітку 1968 р. корпус № 1 по Шевченківській, 59 університет продав Науково-дослідному інституту чорної металургії, тільки бібліотека ще певний час залишалася на старому місці та підвальні приміщення ще не були звільнені, а новий власник не вселився. Наш факультет, доки будувався висотний корпус

на пр. Гагаріна (нині – № 1), орендував приміщення по вул. Громова (школа № 55), де знаходився деканат та російське й українське відділення факультету. А романо-германське відділення та історичне у другу зміну навчалися в приміщенні школи № 9 по вул. Мостовій. Потім два роки історичний факультет (який незабаром відокремився від філологічного) працював на 3 і 4 поверхах так званого “Будинку преси” (тоді ріг пр. Карла Маркса та вул. Леніна) з входом по вул. Леніна. Щоб потрапити на заняття треба було пробиратися через гору тари овочевої бази великого продуктового магазину (здається, “Природа”).

Однак, повернуся до історії з фотостендом. Після повернення на другому курсі з сільгоспробіт і початку занять ми стали готуватися до звітної конференції за підсумками археологічної практики, що мала відбутися на День археолога. Треба було оформити стенд, а де ми його візьмемо? Вже забулося, яким чином я надібрала великий стенд (вже без фото ТАСС) у підвалі на Шевченківській, 59. Група наших міцних хлопців десь, мабуть, у гуртожитку, дістали ножівку і відпиляли частину цього стенду на благородне діло. Ми ж не знали, що все майно знаходиться на обліку і за все матеріально відповідальним є комендант корпусу. Коли з’ясувалося, чиїх рук справа (пошкодження майна чи крадіжка), піднявся скандал. Чесно кажучи, не знаю, хто і як зміг залагодити діло, списати той стенд чи перевести його розміри на менші за документами. А та “вкрадена” нами частина стенду використовувалася курсом до завершення нашого студентського життя. До речі, коли б у навчальному процесі тоді використовувалася якась наочність, обладнання, не виникла б потреба через нанесення шкоди майну забезпечувати виконання планової навчальної роботи. Про технічні засоби у навчальному процесі ще не було й мови.

Перший курс завершився, як це вже зрозуміло з описаного випадку, з оформленням фотостенду, археологічною практикою. Більша група однокурсників на чолі з нашим археологом І.Ф. Ковальновою відбула на розкопки одного з давньогрецьких міст у Північному Причорномор’ї Ольвії, яку вже багато років досліджував відомий київський археолог академік Лазар Мойсейович Славін. Потім вони довго згадували свої пригоди під час практики, але всі були дуже задоволені. Студенти істфаку тоді вже третій польовий сезон працювали під керівництвом академіка Л. М. Славіна. Друга частина курсу вперше проходила археологічну практику на Кам’янець-Подільській фортеці, де науковець, архітектор-реставратор з Києва Євгенія Михайлівна Пламеницька офіційно (за посадою) наглядала за охороною пам’яток культури цього чудового міста, досліджувала “давньоруське” ядро фортеці, що споруджувалася протягом кількох століть. Ми знаходилися під безпосереднім керівництвом Є. М. Пламеницької. Мешкали в гуртожитку педагогічного інституту, що

знаходився за межами “старого міста”, чітко виокремленого не тільки своїм середньовічним виглядом, а й каньйоном річки Смотрич. Пам’ятаю, як всі були вражені зникненням річки, по дну якої ходили люди і збирали рибу. Таємниця крилася в шлюзах кріпосного мосту, які при перемиканні пропускали річкову воду прямо, без її заходу на кільце каньйону.

Археологічна практика фактично визначила тематику моїх наукових досліджень. З Є. М. Пламєницькою ми в “позаурочний час” робили різні заміри, під час яких вона розказувала багато історій, гіпотез, загадок, пов’язаних з фортецею. Ми намагалися розшифрувати латинські написи на деяких вежах фортеці (я на першому курсі досить успішно освоїла латинську мову, маю значний словарний запас, знаю багато афоризмів). По закінченні практики на підсумковій археологічній конференції я виступила з доповіддю про давню історію Кам’янця-Подільського. Наступного літа І. Ф. Ковальова (яка знову поїхала зі студентами I курсу на розкопки Ольвії, а до нас тільки навідалася) доручила мені “старшинство” в кам’янець-подільській студентській групі. Тобто, Є. М. Пламєницька продовжила свій вплив на мої професійні уподобання. Між іншим, у її статті про реставраційні дослідження Кам’янець-Подільської фортеці, опублікованій в часописі “Археологія” (1971 р.), у тексті та в посиланні вперше в літературі згадується моє прізвище у зв’язку з розшифровкою напису на вежі Рожанка (між іншим, багато років ми з Євгенією Михайлівною в Києві часто зустрічалися і листувалися).

А доцент М. П. Ковальський, який керував студентським науковим гуртком кафедри історії СРСР і УРСР, сказав, що дослідження соціально-економічної історії міста Кам’янець-Подільський XIV–XVII ст. має наукову перспективу. Так розпочиналася моя робота над проблематикою українських міст XVI–XVIII ст.

Гуртожиток

Важливе місце в студентському житті займав гуртожиток. Варто зауважити, що під час складання вступних іспитів я мешкала на квартирі у двоюрідної сестри. Переселення до студентського гуртожитку відбулося вже після повернення з сільгоспробіт. Потрапила в кімнату на 2-му поверсі гуртожитку № 1, в якій вже проживали п’ять дівчат: дві з історичного відділення, дві – з українського і одна – з романо-германського. Ліжко дісталось біля вікна. Як виявилось пізніше, це було одночасно добре і погано. Погане полягало в тому, що у відчинене вікно (до якого не було вільного доступу) за теплої пори всі виглядали, наступаючи на моє акуратно заправлене ліжко, а взимку за вікно через кватирку вивішувалися на цвях продукти, а якісь

із них знаходилися між рамами вікна. І все це діставалося через моє ліжко. А боротися з цим було марною справою. В той же час таке розташування мого ліжка давало можливість, по-перше, використовувати площу на підвіконні, по-друге, рано-вранці діставати з-під подушки підручник (частіше всього з німецької мови) і читати при яскравому світлі, яке падало від ліхтаря у дворі. Адже я звикла прокидатися дуже рано. Годині о 6-ій ранку я вже була в читальному залі поверхом вище.

Звичайно, траплялося багато курйозів. Не говорю вже про те, як важко було звикати до того, що проходиш мимо людини й не вітаєшся. В селі є звичай вітатися з усіма – знайомими і незнайомими. Перший курйозний випадок трапився того дня, коли я переселилася до гуртожитку. Хтось, готуючись прасувати, поставив на тумбочку біля дверей і включив у розетку праску. Тут нагодилася комендант Надія Назарівна Панасенко, побачила праску, висмикнула шнур з розетки і почала виховну роботу на такій високій ноті, що у вухах дзвеніло. Оскільки я із подивом на неї дивилася, то вся виховна тирада була спрямована на мене, бо інші дівчата посхилялися хто над чим, ніби вони до тієї праски ніякого відношення не мають. Тільки коли комендант покинула кімнату, я дізналася, що в кімнатах заборонено прасувати, для того є спеціальна кімната. Взагалі ж Надія Назарівна заслуговує на окрему розповідь. Тут лише скажу, що через кілька місяців вона наполягала на тому, щоб мене обрали головою студентської ради і ми добре співпрацювали протягом чотирьох років, відповідаючи кожен за свою справу, а загалом – зробили наш гуртожиток кращим не лише в університеті.

Немає можливості у коротких спогадах розгортати сюжети побуту в нашому гуртожитку чи розповідати, як ми, надзвичайно різні люди, вживалися в одній кімнаті. Однак стримати себе від зображення кількох картинок не можу. Безумовно, всі, хто навчався одночасно з нами або трохи пізніше, добре пам'ятають студентку українського відділення Марину П. (родом з Кіровоградщини), котра сама себе величала іменем Мері, а згодом – і всі інші. Вона була старанною, постійно сиділа над конспектами і книгами. В кімнаті стояв величезний стіл, за яким могли працювати всі шість її мешканок. Впритул до нього були приставлені дві тумбочки (у кожній з нас була своя тумбочка). Мері сидить, спокійно працює. Біля дверей висить динамік, звук приглушений. Коли опівночі з динаміка починав звучати гімн, Мері мовчки вставала і так стояла до кінця мелодії. Це спостерігати було завжди дуже смішно, на що, очевидно, і був розрахунок. Витівкам Мері не було кінця, причому все відбувалося з серйозним виразом обличчя. Одного разу в буфеті зустріли її два студенти-старшокурсники, видні за статурою й обличчям хлопці, один з яких, заговоривши з нею, хотів скористатися ситуацією, аби стати «вхожим» до нас в

кімнату, бо одна дівчина йому дуже сподобалася. Оскільки вона купувала мариновані огірки, то з їх боку природним було запитати, чи не смажена картопелька буде на вечерю, а далі напроситися на запрошення. З серйозним виглядом Мері відповіла, щоб приходили. Прийшла в кімнату, ми повечеряли (без смаженої картоплі) і стали працювати. Через деякий час прийшли хлопці з загорнутою в газету пляшечкою. Говорять: «Мері, ми прийшли на картопельку, вона буде?» – «Аякже». Пропускаю подробиці, щоб сказати про фінал. Коли хлопці запідозрили, що тут щось не те, Володя П. (згодом поет і тележурналіст) запитує: «Мері, так буде чи не буде картопелька?». На це Марина з невинним виразом обличчя запитала: «Яка картопелька?» Супутник Володі Михайло К. (нині професор, працює в Києві) поспішив відступити до дверей і хутко зникнути. А червоний від ніяковості Володя став жалісним тоном говорити: «Мері, ти ж казала...» Мері розвела руками, обвела всіх нас чистим, правдивим поглядом і сказала: «Дами, я йому нічого не казала». Цих гостей у нашій кімнаті більше ніколи не було. Мері могла, отримавши від свого хлопця з армії листа, червоним олівцем виправити помилки, винести на поля палички по кількості помилок і відправити листа назад (пізніше вона вийшла за нього заміж). Про неї можна розповідати довго. Наостанок скажу лише те, що будучи від природи розумною і працювитою, екзамени вона здавала погано, як вона ж сама говорила – «на куб» та «на квадрат», тобто на три і два. Вона страшенно боялася викладачів і від того, сідаючи перед ними відповідати на питання екзаменаційного білета, ніби все забувала. Зауважу, що й мені досить довго доводилося переборювати подібний страх. Мені здається, це пояснювалося, поперше, тим, що соромно було б відповідати погано, а добра відповідь спочатку вимагала значної напруги зусиль, оскільки давалася взнаки велика перерва між школою і вузом. По-друге, навчання велося російською мовою, а думала я своєю рідною мовою, що негативно відбивалося на відповіді, та й історична термінологія російською мовою звучала інакше, ніж вона мені запам'яталася зі школи.

Хто не проживав у студентському гуртожитку (на жаль, не тепер), той не сповна пізнав студентське життя. Тут була своя, як зараз кажуть, аура, свої звичаї, порядки, врешті-решт, свій комендант як головна постать. Гуртожиток був на самообслуговуванні, що означало нашу допомогу (згідно з графіком) прибиральницям, у підтриманні порядку в двох кухнях. Кому випадало чергувати в четвер, той ще допомагав мити панелі в коридорах і листочки великого фікусу на площадці між першим і другим поверхами центрального входу. У нас завжди була чистота. Як сказала моя землячка з математичного факультету: «У вас так чисто, аж противно».

Щотижня у нас проводилися якісь вечори – танців, літературні, лекторії тощо. Ми випускали стінгазету «Вестник», в назві якої постійно випадали наклеєні літери «с» і «т». Може, хтось їм допомагав впасти, адже студентів було завжди багато в холі на 2-му поверсі, де у великому коробі, що замикався, стояв телевізор. Ніколи не забуду свій перший ідеологічний «промах», прояв партійної «близорукості». На той час (весною 1968 р.) я вже була головою студради і брала безпосередню участь у випуску газети, до редколегії якої входили майбутні поети та письменники (адже історико-філологічний факультет), майбутні вчені, самодіяльні художники. Черговий номер стінгазети провисів кілька днів, вже багатьма був прочитаний. Яюсь вечором у гуртожиток навідався секретар партбюро факультету Фелікс Мар'янович. Все було добре, доки він не почав читати стінгазету. В якийсь момент його обличчя раптом змінилося: «А це що таке?» Дивлюсь на точку його уваги, але нічого крамольного не бачу. «Це що, натяк?» Який, на що? «Негайно зняти газету!» Виявляється, крамольною була новела, написана членом редколегії, студентом російського відділення Сергієм Василенком під назвою «Один день Івана Денисова». Крім назви, яка дійсно дуже нагадувала відомий твір російського репресованого на той час письменника О. Солженіцина, в ній нічого не могло викликати такої реакції. Та справа в тому, що я на той час навіть не чула про такого письменника. Роз'яснення про ідеологічну шкідливість його твору «Один день Івана Денисовича» (і натяку на нього в нашому «Вестнике»), звичайно, мало зворотну реакцію, і незабаром у цього твору одним читачем стало більше.

Мимовільні «літературні критики»

Сьогодні для культурної громадськості весна 1968 року асоціюється з тим, що письменниками образно названо «Собор» і навколо нього». Для мене цей факт літературного і, без перебільшення, політичного життя того часу є особливо важливим. З шкільних років Олесь Гончар був одним з моїх улюблених письменників. І раптом виявилось, що він надмірно темними фарбами зобразив життя трударів Придніпров'я та й взагалі написав слабкий з художнього боку твір. Саме в час найвищого нагнітання пристрастей я займалася оформленням документів для переходу із кандидатів у члени партії. Яюсь повертаюся з парткому, що знаходився в корпусі № 5 по вул. Клари Цеткін, у свій навчальний корпус на Шевченківській. Мої однокурсники говорять, що мене розшукували, бо треба йти в деканат (там же була кімната партбюро факультету) і підписати відкритого листа О. Гончару. – Якого листа? Про що? – Та він там щось написав, приходили з деканату з текстом листа і

сказали нам, що треба підписати. – А ви читали? – Ні. – А як же так можна, не прочитавши твір, давати оцінку? – Та яка різниця? В деканат я не пішла, вважаючи, що ніякого морального права не маю повчати визначного письменника, тим більше, не прочитавши твір. На наступній перерві прибігла секретар деканату Валентина Василівна Проскура, закликаючи мене в деканат. Ситуація була для мене не такою простою. Відкрито обуритися і не підписати листа сміливості не вистачало, тим більше, з моєю селянською покірливістю наказам старших. Тоді такого усвідомлення не було, а пізніше я роздумувала, що це могло для мене мати плачевні наслідки – у зв'язку з прийомом у партію (виключення з партії автоматично тягнуло за собою звільнення з роботи для працюючих). Найліпше було «затриматися». Сказавши, що зараз прийду, шмигнула в протилежний від деканату бік коридора. Оскільки терміново листа треба було відправляти до редакції газети «Прапор юності», мого підпису довго не чекали. Чому потрібен був мій підпис? Думаю, тому, що до прізвища було б додано «член КПРС». Історія ж з тим відкритим листом була такою. Студенти-філологи відмовилися підписувати невідомо ким складеного листа. Тоді з ним прийшли до істориків, третій і другий курс яких також не захотіли підписувати. Залишався наш перший курс, студентів якого легше було змусити поставити свої підписи. Сім чи вісім осіб наших «підписантів» і не чинили спротиву. Як і у випадку з «Одним днем Івана Денисовича», зараз же дістала перше число часопису «Вітчизна» з надрукованим у ньому «Собором» і прочитала його. Так відбувалося долучення до розуміння культурних і суспільно-політичних процесів. Значно пізніше, коли виявилось істинне значення твору нашого великого письменника-провидця, серце переповнювала гордість за те, що не заплямувала себе тією брудною публікацією відкритого листа. У Києві ж мені розповіли (ще в доперестройкові часи), що нібито газету «Прапор юності» з відкритим листом студентів до О. Гончара надіслали йому. Дружина письменника Валентина Данилівна, нібито, подивилася на публікацію, переклала газету в інший конверт, додала записочку «Олесь Терентійович дурниць не читає» і відправила в Дніпропетровськ. Чи так воно було насправді, не знаю, передаю, що чула. Наприкінці 1990-х р. при особистій зустрічі з Валентиною Данилівною під час її перебування в Гірничому університеті запитала її, наскільки правдива ця історія з листом. Вона загадково посміхнулася і нічого не сказала...

”Людина з рушницею” чи “Вершник без голови”

Ці назви відомих літературних творів та кінофільмів минулого століття дуже давно в телепередачі О. Маслякова ”Клуб веселих і кмітливих” були

використані однією з команд у такому формулюванні: ”Студент зі шпаргалкою” – ”Людина з рушницею”, студент без шпаргалки – ”Вершник без голови”. Таке дотепне порівняння наштовхнуло на думку про шпаргалку як обов’язковий атрибут студентського життя – в реальності, бувальщині і байках, в яких студент частіше всього виявляється кмітливішим за викладача. При цьому студент і ”гадки не має”, що викладач був колись студентом і всі хитрощі та способи використання шпаргалки добре знає. Він може або забрати шпаргалку, або не дати можливості її використати, або задати ряд додаткових питань і поставити відповідну оцінку. Правда, сьогодні, коли заліки й іспити передбачають письмові відповіді, ситуація в цьому відношенні дещо інша. Але ж тут йдеться про моє покоління, коли студент брав білет, готувався до відповіді, а тоді вже відбувався ”поєдинок”, діалог або й монолог студента – залежно від цілого ряду обставин.

На третьому курсі педагогіку в нас викладала доцент Надія Василівна Демидчук. У порядку підготовки до іспиту треба було написати реферат, обравши одну із тем запропонованого списку. До мене він потрапив, коли майже всі теми були розібрані, залишилися дві: одна з них вимагала пошуків відповідної літератури (типу: «Н.К. Крупська як педагог»), а друга, по суті на вільну тему, – ніби твір з літератури. Ця друга тема мала таке формулювання: ”Шпаргалка, ее природа и способы борьбы с ней”. Так і з’явився об’ємний за обсягом реферат, визнаний кращим за оцінкою викладачки. Сама не бачила, але говорили, що він довго зберігався на кафедрі як зразковий. У ньому були міркування про користь і шкоду шпаргалки, техніку використання тощо. Однокурсники навіть ”звинувачували” автора у розкритті ”секретів”. Через багато років, маючи вже солідний педагогічний досвід і спостереження за студентами в ”екстремальній” для них ситуації, відбувся виступ на науково-практичній конференції з опублікуванням статті про вплив науково-технічної революції на зміни у використанні студентами шпаргалок.

Кілька зауважень з історії шпаргалки. Вона досить цікава. А саме поняття – неоднозначне. Шпаргалка існує не одне століття. Колись школярі та студенти, не маючи підручників, за вчителем коротко записували основний зміст уроку чи лекції. Такі записи називалися шпаргалками. І сьогодні окремі замітки до виступу, написання статті тощо називаються шпаргалками. З часом короткі записи (записані за лектором або виготовлені самостійно) студенти стали використовувати при складанні заліків та іспитів непомітно для викладача. При цьому багато залежало не тільки від винахідливості (який вигляд мала шпаргалка, де її сховати, як знайти потрібний матеріал) студента, але й від його спритності, уміння себе тримати в спокої (рос. самообладании). Між іншим у польській мові є слово “шпарко” – швидко, спритно.

У наш студентський період використовувалися власноруч виготовлені шпаргалки. Це могли бути окремі аркуші з відповідною систематизацією питань-відповідей для швидкого їх пошуку або вилучення із заготовки тих, які вже комусь із попередників попалися. Тому одним із перших питань вже проєкзаменованому за дверима було, який номер білета і які в ньому питання? Чим менше залишалося шпаргалок – їх можна було переглянути перед входом в аудиторію, а також можна знайти потрібне. Де ховали шпаргалки? Хлопці – найчастіше за поясом, в шарпетках, у внутрішній кишені піджака або в рукаві. Дівчата у цьому відношенні були більш винахідливі – тут в хід ішли схованки і за халявами чобіт і прив'язані резинкою до ноги вище коліна, і за поясом під блузою, і в рукаві. Місць було достатньо. Шпаргалка могла бути написана дрібним почерком на довгій паперовій стрічці, яка складалася гармошкою і затискувалася в руці при використанні. Чи всі шпаргалили? Звичайно, не всі. Але беру на себе сміливість стверджувати, що більшість, особливо дівчата, їх мали. Проте комусь не було потреби під час іспиту їх використовувати, комусь не вдавалося обхитрувати викладача. Та головне в тому, що подібні шпаргалки писалися “для себе“, отже, їх автор опрацював навчальний матеріал і вже отримав якісь знання. Для когось шпаргалка в схованці додавала впевненості, заспокоювала і це теж допомагало спокійно подумати, згадати і відповісти. Вирвані з книжок сторінки рідко використовувалися, бо підручників було мало, і ті переважно бібліотечні. Їх пошкодження суворо каралося. Дехто з хлопців ризикував скористатися книгою, попередньо покладеною під парту, за якою він планував сісти для підготовки відповіді. “Чужа“ шпаргалка давала мінімальний ефект (дата, подія, ім'я).

Значно пізніше з'явився новий вид шпаргалки – малесенькі аркушики тексту з підручника, зроблені на ксероксі та розтиражовані у потрібній кількості. Такі шпаргалки ніякої користі студенту, окрім “нешасної трієчки“, не дають, бо не прирощують знання студента. Вже не говорю про тотальне використання нині студентами в якості шпаргалки мобільних телефонів. У письмових відповідях начитаєшся таких нісенітниць. Студент же сліпо вірить Вікіпедії, а вона теж передбачає, щоб до неї зверталися хоч з якимись знаннями. Приклад: а) треба пояснити сутність терміну “мир” у Київській державі XII ст. Студент пише – “це відсутність війни”, а треба: “сільська громада, верв” (і далі: сутність відносин); б) треба пояснити, що означає термін “лице”. Студент пише: “це особа якась”, а треба – “так у судочинстві називалася в “Руській правді” крадена річ як один із доказів вчинення злочину; в) що таке “рота”? Відповідь – “це військовий підрозділ”. А в праві й судочинстві Київської Русі так називалася присяга в суді як один з видів доказу. Отже, від такої шпаргалки ніякої користі немає.

Та ми занадто далеко відійшли від рубежу 60-х–70-х рр. ХХ ст. Пам'ятаю, скільки довідників було перелопачено при підготовці до заліку (чи іспиту) з історії країн Азії та Африки новітньої доби. Це ж був час краху колоніальної системи, безкінечних переворотів, змін урядів. Хіба його можна запам'ятати? Так що шпаргалка, точніше її підготовка і є одним із шляхів освоєння матеріалу. Головне, щоб результат був – не оцінка, а знання.

У Заполяр'ї

Важливою сторінкою свого студентського життя вважаю перебування у студентському будівельному загоні влітку 1970 р. Прагнення потрапити до будівельного загону пояснювалося не стільки романтикою далеких мандрів, скільки наміром заробити хоч небагато грошей, адже доводилося самій себе утримувати, а тут навіть підвищена стипендія не рятувала – крім харчування, треба було одягатися-взуватися, та й поїздки до архівів і бібліотек вимагали коштів. Потрапити до будзагону було не так просто, особливо без будівельної професії (за документом) і тим більше – дівчині. Студентські будівельні загани в СРСР виникли наприкінці 1960-х років у рамках ініціативи ЦК ВЛКСМ (але під пильним оком і мудрим керівництвом партії) як Третій трудовий семестр. Обком та комітети комсомолу кожного вищого навчального закладу заключали договори в районах важливих державних будов (включаючи БАМ – Байкало-Амурську магістраль) та місцях, де конче потрібні були робочі руки. Це сподобалося студентам, які мали можливість заробити грошей за короткий термін інтенсивної злагодженої роботи, а комсомол (обком) отримував від цього заробітку відрахування в обсязі 10 % на свої потреби. За сезон (три місяці) кожного року студентські будівельні загани освоювали значні капіталовкладення у виробництво. Конкретні цифри можна знайти у різних звітах, доповідях і навіть наукових працях тих часів. Місцями студентських трудових десантів з нашої області були переважно Тюменська область, Хабаровський край, північний Казахстан. За тиждень-два до початку Третього трудового семінару та на початку навчального року у місті часто можна було бачити молодих людей в однаковій формі бійця будзагону (кольору хакі), з емблемою “ССО” і нашивкою на рукаві куртки з назвою і символом загону.

Студентські будзагани формувалися під безпосереднім керівництвом комітету комсомолу університету за первинними рекомендаціями комсомольських бюро факультетів. Претенденти на звання бійця будзагону повинні були виконати певний обсяг будівельних робіт в університеті, чим і користь приносилася, і перевірялося, хто на що здатен. Наприклад, наш загін

“Нащадки Геродота” споруджував огорожу парку і Ботсаду по проспекту Гагаріна і вулиці Казакова. Вона зберіглася до наших днів.

У будзагони, котрі працювали в Сибіру, дівчат не брали, окрім повара (поварихи) і лікаря з числа студентів медичного інституту (у нас був студент-медик). З трудом умовила взяти мене рядовим бійцем. Місце нашої майбутньої трудової діяльності вимагало п'ять діб дороги потягом через Свердловськ (Катеринбург) у напрямку північного сходу, потім – годин шість чи сім пливти на баржі річкою Конда, що тече в нетрях сибірської тайги, а завершити шлях на старенькому автобусі. Насамкінець, добралися ми до міста нафтовиків тресту «Шаїмнафта» Урал на півночі Тюменської області, вже за полярним колом. Коли ми прибули, ще застали білі ночі. Краса вражаюча. Але було не до краси. Мешкали не в місті, а в наметовому таборі, де окрім нас розташувалися ще три будзагони інших вишів. Наметовий табір з дерев'яними господарськими спорудами будував так званий передовий загін, який відправився днів на 5-6 раніше всіх інших. Навколо було болото, так що й ягід не назбираєш. Спали у великих наметах на ліжках, обтягнутих марлею від комарів. Вранці прокидаєшся, а постіль мокра від болотної сирості, а на ній – трупи розчавлених комарів, які все ж проникали під марлеву навіс і встигали напитися нашої крові. Ціле літо працювали у куфайках і в гумових чоботях.

Будували дитячий садочок та міську молочну кухню. Місто можна було пройти з кінця в кінець не більш ніж за 40 хвилин, так що ці об'єкти мали служити всьому місту. Робота була дуже тяжкою. Наприклад, видовбувати відбійним молотком у мерзлій землі траншеї або робити бетонну підлогу, або зводити дах, засипавши його шаром керамзиту, поклавши на нього цементну стяжку, а потім все це заливаючи кип'ячою смолою і швидко покриваючи руберойдом, котрий треба покласти рівно, без «пухирів», які майстер безжалісно чиркав навхрест гострим ножом. Мені то нічого, я звикла до фізичної праці та вміла робити означені роботи. А на деяких молодих хлопців, яких привела сюди романтика, жаль було дивитися. Зробить драбину, щоб по ній забиратися на дах, а вона при дотику звивається, ніби змія, бо кожен щабель притулений і прибитий з обох боків по одному цвяхові. Прийде інженер з техніки безпеки і вмить зламає це творіння. Я бачила, як кремезний з виду хлопець (майбутній лікар-стоматолог) плакав, коли вже закінчували укладати на підлогу двадцять п'яту машину бетону за ніч. Він стояв на колінах, тримав совкову лопату біля самого низу держака і не міг підняти її, лише наполовину наповнену бетоном.

Робота в будзагоні також була великою школою життя, взаємодопомоги, студентської дружби. З роками розлетілися бійці нашого будзагону по всіх усядах. Один із них, Володя Степаненко, став кандидатом історичних наук,

працював доцентом у медичній академії (нині живе у Києві). Ще два – Володя Кушнір і Толя Мануйленко, які навчалися курсом нижче мене, перевелися в Московській державний університет ім. М. В Ломоносова (наш факультет мав договір в МДУ про підготовку кваліфікованих спеціалістів з історії стародавнього світу й історії південних і західних слов'ян), стали кандидатами історичних наук та осіли в Москві.

Викладачі

Тяжким був похід за знаннями. Доводилося надолужувати прогаяне, та й загальна підготовка була слабшою, ніж у більшості однокурсників, котрі щойно закінчили міські школи. Особливо тяжко спочатку піддавалася освоєнню німецька мова, бо треба було починати майже з нуля. А викладачка Надія Прокопівна Фесик була занадто суворою, вимогливою, проте, як згодом виявилось, дуже доброю людиною. Спочатку нічого не залишалось, як вчити тексти напам'ять, а також користуватися допомогою своєї однокурсниці, з якою мешкали в одній кімнаті, Валі Драченко. Ця “допомога” була досить своєрідна. Досі сміємося, згадуючи про неї. Бувало прошу мені підказувати – спочатку про що мене запитує викладачка, а потім – німецькою мовою, як їй відповідати. Як тільки вона починала виконувати прохання, я майже “демонстративно” відмовлялася повторювати, мовляв, не перешкоджай мені. Вона сердилася на мене, але наступного разу ситуація повторювалася. Прийшов час, і ця проблема була знята, думаю, значною мірою завдяки зусиллям викладачки. Та й мені треба було перед сном зубрити текст, а рано-вранці, діставши підручник з-під подушки, повторювати при світлі від вуличного ліхтаря.

З переходом на все вищі курси розширювалося коло дисциплін, які ми освоювали з різним успіхом. Свої педагогічні успіхи перед нами демонстрували викладачі не тільки історичних кафедр (яких все так же було дві), а й кафедр загальноуніверситетських. Історію СРСР після доцента М.П. Ковальського читав доцент М. Я. Попов, котрий незабаром був звільнений з посади “відповідних органів”, які докопалися, що у нього брат був “білим офіцером”, а за ним самим теж якісь там гріхи водилися. Після нього Історію ХІХ ст. викладав професор Д.П. Пойда, а за ним – професор В.Я. Борщевський (який тоді завідував кафедрою загальної історії). Історію України на 3 і 4 курсах послідовно читали доценти Д. С. Шелест і М. Ф. Карпенко. Історіографію історії СРСР читав молодий викладач В. І. Шевцов, а джерелознавство – вже добре знайомий нам доцент М. П. Ковальський.

Кафедра загальної історії забезпечувала на 2-4 курсах “Нову історію” (доцент Фаїна Рувімовна Гольденберг), “Новітню історію” – доцент

В.В. Новодран, “Історію країн Азії та Африки” – ст. викладач В.В. Бадян та ще два викладачі нетривалого перебування на посадах, “Історію південних і західних слов’ян” читав ст. викладач А. Герман, який теж працював всього кілька років. Про останніх у веселій компанії можна було б розповісти цікаві сюжети. Наприклад, Бадян перед екзаменом нам говорив: ”Если придет заведующий кафедрой, называйте любые имена, лишь бы они благозвучными были для русского языка”. Навіть солідний і знаючий справу Новодран мав свій “пунктик”, на лекцію міг допустити, лише коли причиною запізнення був годинник, бо у самого трапився такий випадок. Тоді наші хлопці, запізнівшись, просто заходили в аудиторію, жестом вказували на ручний годинник і мовчки сідали за свою парту.

Спецкурс з історії міжнародних відносин нам дуже цікаво читав (мабуть, на погодинній оплаті) викладач Велогоненко, ветеран французького руху опору в період II Світової війни. Були у нас і такі предмети, як архівна та музейна справа (в якості практики була оплачена університетом поїздка до Ленінграду для ознайомлення з численними музеями), яку артистично і з гумором читав заступник директора історичного музею ім. Д. І. Яворницького Григорій Ілліч Шевченко. Досі пам’ятаю деякі розказані ним історії про методику поповнення музейних фондів та оформлення експозицій. А от архівної практики чомусь не було. Логіку викладав доцент кафедри філософії В. Масько, який перед тим викладав у вищій якоїсь африканській державі. Цей предмет мені дуже подобався. Політекономію (капіталізму, а потім соціалізму) викладав доцент Антон Кіндратович Василевський (згодом – професор). Нам він дуже подобався. Та в політекономії капіталізму можна було розібратися, а політекономія соціалізму ніякій логіці не піддавалася, треба було просто запам’ятати. Історію філософії читав доцент Альберт Борисович Філатов (батько нинішнього мера м. Дніпра Б.А. Філатова). Не користуючись конспектом лекції чи написаним її планом, він починав лекцію з останньої фрази попередньої лекції. Все було чітко викладено і зрозуміло. Він був дуже суворий і вимогливий до відповідей студентів (у 1975 р. мені трапилося бути в туристській групі до Єгипту, яку очолив Альберт Борисович. Він виявився дуже тактовним, розумним і веселим чоловіком).

Наші викладачі історичних дисциплін були дуже різними, але в цілому вони складали прекрасний професорсько-викладацький колектив і дали нам хороші професійні знання. Основу цього колективу складали завідувачі кафедр, професори Д.П. Пойда та В.Я. Борщевський, які першими в обласному місті стали докторами історичних наук, професорами. Тому в 1965 р. керівними органами влади вони були переведені в університет для викладання і

формування складу своїх кафедр. Спробую викласти свій студентський погляд на вузівських вчителів.

Світлі спогади із студентських років зберігаю про доцента Зінаїду Михайлівну Куніну, яка читала нам курси історії стародавнього світу та історії Риму і Греції, про доцента Фаїну Рувімовну Гольденберг, яка читала курс нової історії, Лідію Василівну Скрипникову, яка прекрасно вела курс історії середніх віків (нині – доктор історичних наук, професор), Дмитра Сергійовича Шелеста і Миколу Федоровича Карпенка, які читали різні періоди курсу історії України (нині обидва – доктори історичних наук, професори, працюють: один в Одесі, а другий у Києві) та про інших.

З теплотою згадую завідувача кафедри, професора Дмитра Павловича Пойду, який читав курс історії СРСР ХІХ ст. Невисокого росту, спокійний, добродушний, він, читаючи лекцію, поглядав на аудиторію поверх окулярів, дещо нахилиючи вперед голову і дивлячись з-під лоба. Він читав неголосно, дещо монотонно і від того ніби скучно.

Але вже через кілька лекцій ми зрозуміли, що треба уважно конспектувати за ним, бо у нього, здавалося, не було зайвого слова – все точно вивірено, фрази, мов тези, чіткі, точні, послідовні. Колись селянський син з Бородаївських хуторів на Дніпропетровщині навчався в Інституті червоної професури, а на початку 1960-х років став доктором історичних наук, професором, відомим ученим-аграрником, що спеціалізувався на історії селянських рухів на Правобережній Україні в пореформений період, хоча у нього є опубліковані статті та замітки й з інших питань. За все життя він так і не позбувся українського акценту в своїй російській мові. Ми добродушно посміювалися над деякими його понівеченими вимовою словами, манерою читання лекції, постійним похитуванням так, ніби він намагається стати навшпиньки, засунутою в кишеню рукою, котрою він перебирав монети, від чого вони тихенько дзвеніли. Але дуже поважали свого професора.

Через кілька років мені випало працювати на кафедрі, якою він керував. Саме з його благословення я стала читати лекції українською мовою, бо коли я прийшла, він сказав: «Будете читати курс історії України. А його треба читати українською мовою». Поступово відкривала для себе його позитивні якості, зокрема порядність і, як б сказала, селянську мудрість. У нього було стільки можливостей “вляпатися”, а він гідно виходив із становища. Як він того досягав, сьогодні вже ніхто не скаже. Але його не змогли втягнути у травлю Віталія Григоровича Сарбея, коли той мав виходити на захист докторської дисертації. Він уникнув втручання у справу Івана Михайловича Дзюби, коли навколо його «Інтернаціоналізму чи русифікації» розгорілася ідеологічна, точніше, політична круговерть. Та й в університеті він не брав участі ні в яких

інтригах, хоч не можна було сказати, що йому все байдуже. Дмитро Павлович підготував багато кандидатів наук, деякі з них згодом стали докторами наук.

Одну з байок про Дмитра Павловича розкажу, тим більше, що я ніби дозвіл від нього самого на це маю. Якось я не втрималася і запитала у нього, було таке чи ні. А він посміхнувся і сказав: “Було, але не зовсім так і не там”. Байка така: “Професор на вечірній прогулянці в парку Шевченка. Осіння пора, прохолодно. Вечірні сутінки. Зустрічають акуратно одягненого чоловіка два молодики. Зняли з нього шапку і пальто й спокійно пішли собі. Дмитро Павлович подивився на годинник, ще навіть 9-ї години вечора не було. І каже: “Що то ви, хлопці, рано почали”. Вони почули, повернулися і говорять: “А, так у тебе ще й годинник є?”. Зняли годинник і втекли. Дмитро Павлович у розмові зі мною уточнив, що тоді він жив ще поблизу парку по вул. Комсомольській, а зняли з нього шапку й ботинки. Викликана ним міліція так довго складала протокол, що грабіжники мали можливість хоч з міста зникнути.

З професором І.Ф. Ковальовою, 2005 рік

Більш детально скажу про тих, хто нам тоді був найближчим, хто відіграв і в моєму подальшому житті визначальну роль. Куратором нашого курсу, як вже було згадано, була призначена старший викладач кафедри загальної історії

Ірина Федорівна Ковальова. Оскільки в колгосп у вересні ми поїхали без куратора, досить тривалий час зустрічалися з нею лише на лекціях з археології та історії первісного суспільства. Не дуже часто ми її бачили в позанавчальний час. У нас в тому не було потреби, та й вона була зайнята написанням кандидатської дисертації й археологічної частини тому “Дніпропетровська область” багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”. Про це, звичайно, ми дізналися пізніше. Запам’яталася у зв’язку з цим фраза: “Мені треба терміново вчитати гранки”. Що воно таке, невідомо, схоже на “тренки”, але оскільки їх треба вчитати, значить, це щось інше (скільки мені пізніше довелося їх вчитувати!). Лекції Ірина Федорівна читала так захоплююче, так цікаво, що з перших же днів викликала нашу загальну повагу. Але була дуже суворою. Зауваження на лекціях робила рідко, бо в тому не було потреби, хоча могла в особливих випадках виставити за двері. Про один такий випадок хочу розповісти.

Якось наша однокурсниця Наташа Б. принесла на заняття велику кількість зварених раків, розклала купками на кожній парті (ще старої конструкції, за якими сиділо по три студенти), і ми на перерві їх розбирали, хто не встиг, доїдав на лекції професора Ф.С. Павлова з історії КПРС, на що він дивився зі своєю постійною посмішкою і поблажливістю (нагадаю, що на нашому курсі навчалася його рідна племінниця). На перерві ми втрюх (хто сидів зі мною за однією партою) зібрали відходи в газету, акуратно сформували пакет і поклали у великий портфель Вадима О., який перед нами сидів за першою партою. Пройшло днів два. На лекції з археології Вадиму знадобилося щось взяти в портфелі й тільки тут він звернув увагу на сторонній газетний пакет. Почав розгортати, а звідти йшли такі «аромати»... Майже вголос обурюючись і почервонівши, мов рак, він став розгортати пакунок і створив в аудиторії неможливу для дихання атмосферу. Викладачка стала його сварити і швидко виставила за двері, разом з його портфелем.

Наближалася сесія і виявилось, що ми всі боїмося іспиту з археології, предмета нашого улюбленого викладача. Боялися обґрунтовано, бо скласти іспит було дійсно важко – він був для нас першим, досвіду немає, предмет інформаційно насичений, викладач суворий. Так що і трійок було багато, і двійки були. Сесія мною була здана, хоч і не без проблем, на «відмінно» і «добре». Говорю про це тому, що Ірина Федорівна відіграла в моєму житті велику роль. З нею були зв’язані мої перші архівні пошуки, долучення до писемних пам’яток історії. Не раз довелося працювати в археологічних експедиціях під її керівництвом. Це не просто було цікаво (і матеріально вигідно – перебуваючи на розкопках, я таким чином економила стипендію, аби можна було придбати одяг та взуття), – це було входження в професію, це було

знайомство з визначними істориками. Працюючи в експедиції, я познайомилася з відомим археологом Дмитром Яковичем Телегіним (приїжджав до нас в експедицію), Оленою Михайлівною Апанович (теж до нас в експедицію приїжджала), директором Інституту археології АН УРСР, членом-кореспондентом Федором Павловичем Шевченком (через роки він буде виступати моїм опонентом на захисті докторської дисертації), київським архітектором-реставратором та істориком архітектурного мистецтва, прекрасною, красивою людиною Є.М. Пламеницькою, яка щоліта, досліджуючи архітектурні пам'ятки, перебувала в м. Кам'янець-Подільський. Так я поступово входила в новий і цікавий світ науки, огорнений романтикою пошуків і відкриттів.

У другому семестрі історію СРСР почав читати доцент кафедри історії СРСР і УРСР Микола Павлович Ковальський, високий, красивий, з помітною сивиною і страшенно серйозний. Його лекції відзначалися особливою глибиною, ґрунтовністю аналізу історичних процесів і явищ, детальною характеристикою історичних джерел, що дозволяють здійснювати цей аналіз. Спочатку дуже важко було сприймати лекційний матеріал, але ми могли вже тоді розуміти, що його лекції є шедеврами лекторської майстерності. Коли почалися практичні заняття над вивченням “Руської правди”, ми вчилися аналізувати суть документа, на основі його свідчень вибудовувати конструкцію життя тогочасного суспільства.

Саме тоді розпочалася кампанія організації студентських наукових гуртків. Із двох – по загальній історії та вітчизняній історії – я обрала останній, яким і керував Микола Павлович. Спочатку ми вчилися реферувати журнальні статті та монографії, а потім обирали собі теми наукової роботи і працювали, доводячи роботу до дипломування. Такий шлях заохочувався. Хто не був залучений до гурткової роботи, виконував курсові щороку з різних предметів, затверджених навчальним планом. Зауважу, що членство в СНТ (Студентському науковому товаристві) давало можливість отримувати в бібліотеці літературу по МБА (Міжбібліотечному абонементу).

Надії Миколи Павловича на те, що всі повинні знати предмет майже так, як він, звичайно, були марними. В одних освоєння предмета йшло успішно, в інших – поганенько, хоча загалом наш курс був досить непогано підготовлений (адже витримали великий вступний конкурс). Дійшла черга до здачі іспиту. Хтось “мудрий” купив величезний букет лілій і поставив на стіл екзаменатора. Ті квіти виділяли надзвичайно різкий, одурманюючий запах. Микола Павлович зайшов, взяв квіти і викинув їх у відчинене вікно. Якщо це була спланована акція, розрахована на очманіння викладача, то вона успішно провалилася. На цьому іспиті склалася трагікомічна ситуація. Все йшло відносно добре (може,

тому, що першими завжди заходили краще підготовлені студенти), доки не зайшла в аудиторію Люся М. Це була дуже хороша дівчина, весела, енергійна, але, по-перше, вона була до неймовірності довірлива і тому не раз потрапляла в студентські розіграші (мені це теж добре вдавалося робити), по-друге, на заліках та іспитах вона вміла в одну мить увійти в роль хворої людини і так майстерно, що добра оцінка їй була гарантована. Отже, Люся взяла білет, сівши за парту, подивилася на нього і раптом їй «стало погано». Микола Павлович помітив те (на що і були сподівання), стривожився і запитав: «Вам погано? Вам дати води?» На що Люся відповідала: «Ні-ні, не турбуйтеся, можна я на хвилинку вийду?» Зрозуміло, що за такої ситуації дозвіл було отримано. Але ж сердобольний, хоча з виду дуже суворий, викладач вирішив виглянути в коридор, чи там студентці не стало ще гірше. Виглянув. А Люся в цей час за дверима, оточена однокурсниками, гарячково перегортала аркуші підручника, намагаючись знайти відповіді на питання білета. Це був повний «облом». В аудиторію вона буквально влетіла. Студенти, які відповідали перед нею, піддані були більш прискіпливому допиту сердитого викладача. Спектакль же продовжився, коли сіла відповідати Люся. Із всієї розмови вже на той час запам'яталися лише фрази (російською мовою): «Будь ласка, поставте мені двійку». – «Ні, я Вам не поставлю двійку, я поставлю трійку». І так кілька разів. Секрет полягав у тому, що двійку можна було перездати на хорошу оцінку, а трійку – лише за згодою викладача. Оскільки у Люсі були хороші оцінки, їй було вигідно отримати двійку. Здається, пішла вона з трійкою в заліковій.

Різні курйозні історії і студентські байки, пов'язані з тим чи іншим викладачем, завжди відбивають ставлення до них студентів, ступінь їхньої поваги до даного викладача. Ці байки можуть відображати ситуацію, що склалася в дійсності, а можуть бути вигаданими, проте теоретично можливими. А друга тема найбільш поширених байок зв'язана з використанням шпаргалок – кому, як, з якого предмета це вдавалося зробити, як викладач “спіймав” чи не помітив.

Коли восени на другому курсі розпочалися заняття в науковому гуртку Миколи Павловича, я вже знала, над чим буду працювати, бо після археологічних розкопок у Кам'янець-Подільській фортеці мене зацікавила історія цього дивного міста. Керівник допоміг сформулювати тему, а потім вчив писати по-науковому, що відразу не виходило. Суд над моїми текстами був безжалісним і справедливим. На полях моїх «опусів» можна було зустріти різні записи: «топорная работа», «кое-что есть», «лучше», «хорошо». Микола Павлович заохочував мої поїздки до архівів Києва та Львова, роботу в крупних столичних бібліотеках, користування міжбібліотечним абонементом. Зауважу, що тоді навіть у мріях мені не малювалася перспектива стати науковцем,

викладачем вузу –просто було цікаво працювати. Своє робоче місце в майбутньому я бачила у шкільному класі.

На четвертому курсі Микола Павлович читав нам джерелознавство, здавалося, найважчий з усіх предметів. Перебороли і цю перешкоду. Між іншим, після четвертого курсу виникли перші розмови про те, що, можливо, мене візьмуть в аспірантуру по кафедрі історії СРСР і УРСР. У всякому разі, цьому сприяли формальні ознаки: відмінні оцінки, партійність і значна громадська робота. Заклавши основи, навчивши мене працювати з історичними джерелами і літературою, Микола Павлович міг і не стати моїм науковим керівником при виконанні кандидатської дисертації. Коли я закінчувала навчання і стало очевидним, що кафедра має намір прийняти мене до аспірантури, Микола Павлович планував з осені йти в докторантуру. Почалися розмови про те, що по моїй проблематиці на кафедрі немає спеціалістів, треба змінювати тематику і брати іншого керівника. Не знаючи деталей вирішення питання, я знала одне, що треба відстоювати свою тематику історії українських міст XVI-XVIII ст. і що не можна бути невдячним тому, хто тебе «вивів у люди». Потрібен був вагомий аргумент для переконання у своїй правоті. За порадою Миколи Павловича та Ірини Федорівни поїхала з уже надрукованою на машинці дипломною роботою на консультацію до Інституту історії, конкретно, до урбаніста, доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Олени Станіславівни Компан, з якою до того не була знайомою. Вона пообіцяла прочитати роботу і наступного дня оголосити свій вердикт.

Провівши безсонну ніч, наступного дня у призначений час зустрілася з Оленою Станіславівною. Вона дала дуже схвальний відгук на дипломну роботу, зробила цінні зауваження і, головне, зазначила в рецензії, що проблематика українських феодальних міст є науково актуальною і може бути предметом дисертаційного дослідження. На окремому аркушику були надруковані домашня адреса, телефони робочий та домашній. І останнє речення, коротке, мов афоризм: «Пишіть, дзвоніть, заходьте». На випадок позитивної оцінки дипломної роботи у нас була ще одна «домашня заготовка» – попередньо заручитися її згодою в майбутньому бути моїм науковим керівником. Вона без вагань погодилася, сказавши, що, навіть якщо її й не затвердять науковим керівником (університет же повинен був оплачувати роботу), я можу розраховувати на її консультації. З тим я й поїхала додому.

Розповідь про Миколу Павловича та його роль у моєму становленні як ученого ще не завершена. Він теж сказав, що завжди мені допоможе, незважаючи на те, що керівником бути не може, оскільки йде в докторантуру. Дипломна робота була успішно захищена, рекомендація в аспірантуру

отримана. Літо я провела в археологічній експедиції, де Ірина Федорівна зробила останню спробу повернути мене на археологічну наукову стежу.

Прийшла осінь, а з нею і вступні іспити. Незабаром після здачі іспитів вийшов наказ ректора про зарахування до аспірантури, а також наказ про затвердження моїм науковим керівником Олени Станіславівни Компан. На душі було радісно від того, що все щасливо завершилося. Але ввечері того ж дня виявилось, що до завершення ще далеко. Телефоную Олені Станіславівні, щоб повідомити про наказ ректора і запитати, коли можна приїхати на першу консультацію. І раптом чую з трубки сухе: «Я вже не працюю в Інституті». Говорю: «Можна, я все ж приїду?» – «Дивіться самі». Нагадаю, що це був 1972 рік, котрий діставав мене «рикошетом». Нам нічого не було відомо про той маланчуківський ідеологічний погром. Про зустрічі з О.С. Компан маю намір розповісти окремо, тут зауважу лише, що тоді я поїхала до неї додому (тоді ж познайомилася і з її чоловіком, письменником Іваном Юхимовичем Сенченком), звичайно, ні в які інститутські справи вона мене не посвячувала, а я не наважувалася про щось запитувати, розмова велася суто навколо теми дисертації.

М.П. Ковальський з американкою, 1993 рік

Повернувшись додому, стала просити Миколу Павловича взяти на себе наукове керівництво, пообіцявши особливо не відволікати його від роботи над докторською. Після певних вагань він погодився бути керівником, а далі я вже сама зверталася з проханням до ректора про скасування попереднього і видання нового наказу. У Миколи Павловича на той час розгорталася особиста трагедія – тяжко захворіла і незабаром померла його люба дружина, залишивши йому двох маленьких дочок (зазначу, що менша, Ірина, через багато років стала мою аспіранткою, захистила кандидатську дисертацію й нині працює в ДНУ). Отже, М.П. Ковальський благословляв мене в науку, був моїм науковим керівником по кандидатській дисертації і консультантом по докторській. Сповна діяло і магічне звання його учениці, настільки високим був його авторитет. Я безмежно вдячна своєму дорогому Вчителю за науку.

Того року з Міністерства вищої і середньої освіти СРСР було отримано дозвіл на відкриття ще однієї кафедри на історичному факультеті. Кілька разів до того університет клопотався про дозвіл відкрити кафедру історії УРСР (навіть не України), що існує в усіх інших університетах республіки. Тоді університет порушив клопотання про відкриття кафедри джерелознавства та історіографії. За такої ситуації це була хороша ідея, реалізація якої суттєво вплинула на рівень наукових досліджень на факультеті, а також і на підвищення якості навчального процесу. Оскільки організатором нової кафедри мав бути професор, то завідування нею взяв на себе В.Я. Борщевський, перейшовши з кафедри загальної історії, якою став керувати доцент Анатолій Сергійович Зав'ялов. На нововідкриту кафедру перейшла частина викладачів кафедри історії СРСР і УРСР, в тому числі авторитетний у науковому світі країни джерелознавець доцент М. П. Ковальський, мій науковий керівник.

Так що, здавши вступні іспити в аспірантуру по одній кафедрі, автоматично стала аспіранткою кафедри джерелознавства та історіографії.

Зі вступом до аспірантури для мене відкривалася нова сторінка життя, нові зустрічі, нове розуміння багатьох речей, нове бачення навколишнього життя. Сподіваюсь, що якимось зможу перекласти це на папір.

ЧАСТИНА II

На далеких підступах до науково-педагогічної діяльності

1971 рік

Вступ до аспірантури означав, що “мости спалені”, або інакше – сторінка перегорнута. Та, на якій було написане моє попереднє життя, таке просте, зрозуміле, пронизане сільськими мотивами, поняттями, заняттями. Десь там залишилися родичі, друзі, вчителі, сусіди, однокласники й однокурсники. Залишилися, але ж ніколи не зникали з пам’яті, періодично зринаючи, як у калейдоскопі – різнобарвно і приємно. “Два світи – два способи життя” – так стандартно тоді називалася тема лекції, з якою обов’язково повинен був виступити кожен, хто побував за кордоном. Щось подібне виходило і в мене. Все попереднє життя, спосіб (ні, напрям) мислення, здавалося б запрограмовані кроки стосовно роботи, побуту тощо враз обривалися і треба було вибудовувати нову

життєву програму, стаючи на стежу науки – бачити нові перспективи, торувати шлях до намічених віх, обирати нових кумирів – вчених-істориків. Власне, час відкривати нову сторінку життя, а вже яким буде зміст написаного на ній, можна буде оцінити тільки тоді, коли буде на що оглянутися (нині здається – пора оглянутися, щоб не запізнитися).

А поки що – ейфорія першої перемоги – вступу до аспірантури, складання плану наукової роботи, графіку поїздок до столичних архівів і бібліотек, навіть клопіт, зв’язаний з публікацією першої “аспірантської” статті в збірнику наукових праць кафедри історії СРСР і УРСР. Наголошую на визначенні “аспірантської”, бо в списку публікацій вона не перша. Такою “першою” була стаття в збірнику студентських наукових праць “В.И. Ленин и общественные науки”, виданому на історико-філологічному факультеті ДДУ до 100-річного ювілею В.І. Леніна (1970 р.). В ньому опубліковані цілком компілятивні статті членів різних студентських наукових гуртків. Для авторів вони тоді здавалися ледве не геніальними. Але тут важлива була не якась ідея, а спроба логічного викладу запропонованої в назві теми. Як і належало майбутньому історичу, треба було готувати “методологічну базу” своїх професійних занять. Так і

з'явилася досить об'ємна (11 сторінок) стаття “В.И. Ленин о партийности исторической науки”. Принагідно зазначу, що таких збірників студентських наукових праць (одним з ініціаторів їх видання був тоді доцент М.П. Ковальський) з'явилося всього два. Незабаром історичний факультет відокремився від філологічного, а разом з тим і спільні з філологами проекти видань припинилися. Тим більше, що й звичайні “викладацькі” збірники наукових праць тоді було не так просто видавати. Кафедра історії СРСР і УРСР почала видавати регулярно свій тематичний збірник під назвою “Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР” з 1970 р. (редактор – професор Д.П. Пойда). А кафедра загальної історії завдяки зусиллям завідувача, германіста, доцента (згодом – професора) А.С. Зав'ялова у 1973 р. розпочала випуск збірника статей “Вопросы германской истории и историографии”, з наступного року – “Вопросы рабочего и национально-освободительного движения”. До цих (та й інших) видань треба було спочатку потрапити в загальноуніверситетський “Тематичний план видань”, а потім – не бути викресленим з нього в Москві, де він затверджувався, оскільки університет належав до союзного підпорядкування. Говорю про них тому, що там публікувалися і мої статті.

Якщо перша публікація була, на мій погляд, досить пристойно скомпонована з чужих формулювань (а чи могла взагалі бути з своїх у такій “святій” темі?), то друга підготовлена стаття взагалі не надрукована, хоча вже була вичитана її верстка, враховані зауваження члена редколегії академічного наукового видання “Історіографічні дослідження в Українській РСР” П.А. Лаврова, досить відомого на той час українського історика. Видання раптово було припинене через маланчуківський погром історичної науки (і не тільки історичної) літа 1972 р., який у такий спосіб “рикошетом” дістав мене вже вдруге. В першій частині спогадів розповідалося, як не стала моїм науковим керівником авторитетний дослідник історії міст України XVII ст., доктор історичних наук Олена Станіславівна Компан. Так що разом із повністю готовим до друку, але так і не надрукованим збірником у небуття пішла й моя стаття. Проте, може в моєму випадку це й добре, що вона тоді не була оприлюднена. Там йшлося про вітчизняну (в тодішньому значенні) історіографію міст України XVI–XVIII ст. А історіографічний аналіз проблеми, всупереч досі поширеній думці (особливо серед молодих дослідників) про легкість написання історіографічних праць, є досить складним науковим процесом, що вимагає не тільки знання значної кількості літератури (з даної та дотичної теми, й такої, що може стосуватися іншого періоду або території), а й джерел, аби автор мав власну думку з того чи іншого питання. Тому, як мені

сьогодні здається, стаття явно була “слабенька” і, по суті, могла би слугувати зразком критикованого мною сьогодні історіографічного огляду.

Оскільки на час вступу до аспірантури були певні напрацювання джерел і літератури з досліджуваної теми, то статтю редколегія прийняла (не без певного подиву: щойно стала аспіранткою, а вже статтю подає до друку), вона вийшла у 4-му випуску наукового збірника кафедри історії СРСР і УРСР (1973 р.). Наша ж кафедра джерелознавства та історіографії у 1972 р. тільки виникла, її завідувачем став професор Валентин Якович Борщевський, він же став і науковим редактором кафедрального збірника наукових праць “Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения”. З 1978 р., коли завідувачем кафедри став тоді ще доцент М.П. Ковальський, він перебрав на себе й наукове редагування кафедральних наукових збірників, що виходили під різними назвами, які відображали зміст тематично об’єднаних у кожному випуску статей. Це нагромадження відомостей про мої перші наукові кроки виправдане тим, що далі довгенько не будемо звертатися до питання про публікації. Щороку їх було більше чи менше, на цій ниві щось діялося, хоча обставини всіляко перешкоджали науковим заняттям.

Мобілізація в авангард

Період ейфорії закінчився досить швидко. І залежало це не від мене (скільки ще раз доведеться повторювати “і не від мене залежало”). У листопаді 1972 р. вже вдруге на звітно-виборній партійній конференції мене було обрано членом партійного комітету університету. Мала, як і раніше, доручення відповідати за виховну роботу в гуртожитках університету. Ще весною, під час дипломування, зі мною почали попередні бесіди про можливий перехід після отримання диплому на роботу в партком, на посаду заступника секретаря парткому з ідеологічної роботи. Комсомольська чи партійна кар’єра мене ніколи не приваблювала, однак, довелося зануритися і в цю сферу суспільного буття. Справа в тому, що на «звільненій партійній посаді» (тобто, обов’язки виконуються не на громадських засадах, а з отриманням заробітної плати) заступника секретаря парткому з ідеології тоді перебувала Н.М. Мисливець, викладачка кафедри української літератури, яка хотіла з осені (ще до перевиборів) працювати лише на педагогічній роботі. Для цього вона повинна була знайти собі заміну (те ж пізніше мені довелося робити). Оскільки наступником (чи наступницею) мав бути член парткому, а звітно-виборні збори будуть лише в листопаді того року, то й зупинитися їй більше не було на кому з членів парткому, бо всі вони були люди солідні, при великих званнях і посадах. Та якось воно все затягнулося й у вересні, як вже було сказано раніше, склавши

вступні іспити, я стала аспіранткою. Тільки пізніше дізналася, що до призначення на дану посаду відбувається не така швидка процедура попереднього узгодження з вищими партійними органами – райкомом, міськкомом, обкомом партії (при цьому секретар парткому вишу затверджувався в ЦК КПУ). Очевидно, що паралельно ще одна структура мала перевірити “бездоганність” біографії кандидата на посаду, але це не афішувалося і безпосередньої спеціальної бесіди з такою особою не проводилося. Після цього наступав другий етап узгодження – запрошення у названі партійні органи на співбесіди, причому там треба було зустрічатися з інструктором, зав. відділами, секретарем з ідеологічної роботи, секретарем райкому. В тому ж порядку – в міськкомі та обкомі партії, тільки в останньому процедура закінчувалася співбесідою кандидата з секретарем із ідеологічної роботи. Після попереднього узгодження кандидатури на досить відповідальну посаду співбесіди, здається, були справою формальною, радше це було знайомство з людиною, якій треба буде давати розпорядження, вимагати їх виконання і звітності в деяких випадках. Зустрічі з моїм майбутнім начальством загалом залишили у мене нормальні враження.

Доки відбувалися узгодження та співбесіди, відвідую заняття з філософії, іноземної мови та вищої педагогіки, а також багато часу проводжу в парткомі, придивляючись, що і як треба робити (або не робити). Будучи вже три роки членом парткому (репрезентуючи в ньому студентів вишу), дещо, звичайно, я знала. Але одна справа бути на засіданнях і виконувати якісь доручення (постійні або разові), а інша – організовувати роботу і нести повну відповідальність за все, що з нею зв’язане, відповідати навіть за чужий вчинок з твого ідеологічного відомства (на щастя, якимось обійшлося без партійних стягнень).

Спочатку скажу, що мені просто й тут “повезло” в тому, що довелося працювати в парткомі з хорошими людьми. До парткому була обрана, коли його секретарем був доцент Борис Михайлович Шляхов, який працював на кафедрі філософії, читаючи студентам етику та естетику, значить, вже за визначенням він був людиною висококультурною, ерудованою, ввічливою і тактовною. В другому складі парткому його секретарем був обраний доцент Євген Романович Абрамовський (пізніше – професор, проректор по заочному навчанню) – також людина дуже делікатна, совісна, відповідальна. Вчений в галузі аерогідромеханіки він, здавалося, мав вроджений талант педагога і психолога. Жодного разу не довелося чути від нього розмови з кимось на підвищених тонах. Спокійний зовні, ерудований, він мав ще й досить виразне почуття гумору. Можна було б навести цілий ряд епізодів, що засвідчують його делікатність і тактовність. Як сьогодні бачу його вираз обличчя, усмішку, коли

він помітив у розкритому записнику на моєму робочому столі скорочення його прізвища (якась телефонограма мною швидко записана для нього –“Абрам...”). А він і каже: “Ганно Кирилівно, не скорочуйте, будь ласка, більше так моє прізвище”. Або інша історія. Приймальна парткому, зліва – кабінет секретаря, праворуч – заступника з оргроботи. Мій кабінет має окремий вхід з коридору. Заходжу в приймальню. Дзвінок (виявилось, з райкому – мені). Секретарка: “Це вас до телефону”. Відділ пропаганди складає список кращих керівників методологічних семінарів (були такі в системі обов’язкової партосвіти комуністів), яких заохочують поїздкою в міста-герої. Відразу називаю одне прізвище, а потім – інше. Одним із семінарів керувала доцент кафедри української мови В.О. Шадура. Диктую прізвище. На другому кінці проводу інструктор записує, недочувши, просить продиктувати по складах і, записуючи, озвучує: “Ша... як?”. Автоматично продовжую: “...дура”. В цей момент відчинилися двері кабінету секретаря, Євген Романович буквально застиг на місці, почувши закінчення прізвища. Я ще вислуховувала якісь розпорядження інструктора по телефону, секретар парткому мені жестом дає знак, мовляв, зайдіть до мене після розмови. Спокійно заходжу, сідаю за стіл, слухати готова. Євген Романович якимось набік схилив голову, з докором на мене подивився і каже: “Ганно Кирилівно, будь ласка, не говорить більше так по телефону, не можна так ображати людей”. Коли все з’ясувалося, довго сміялися.

Заступником секретаря з оргроботи був Олександр Григорович Хмельников. Математик за освітою, він до переходу в партком на роботу працював секретарем комітету комсомолу університету, був досвідченим організатором, вмів “ладити” з начальством, за необхідності – міг посваритися. За субординацією заступник з оргроботи в разі відсутності секретаря парткому виконував його обов’язки (а заступник з ідеології, якщо їх обох не було на місці), отже був ніби першим заступником. Хоча у кожного з нас була своя компетенція. Якимось так склалося, що за три роки співпраці ми жодного разу не посварилися, а за такої нервової та клопітної роботи приводів було достатньо. Була взаємовиручка, за необхідності – “прикриття” перед вищим начальством всього партійного підпорядкування. Пізніше Олександр Григорович, маючи схильність до гуманітарних наук, заочно закінчив історичний факультет і працював викладачем кафедри загальної історії до виходу на пенсію.

Повернуся до початку своєї нової роботи. Бюрократична машина рухається досить повільно. До Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР до Москви було відправлено документи на переведення мене з денної на заочну форму навчання в аспірантурі. Що стосується роботи, то офіційно постановою бюро Жовтневого РК КП України про затвердження мене

на посаду звільненого заступника секретаря парткому університету з'явилася аж в середині лютого 1973 р.

Оскільки кілька років було віддано роботі на цьому поприщі (до чого ніколи не прагнула і розуміла її тимчасовість на шляху до науково-педагогічних занять), то хоч коротко, а зупинюся на деяких епізодах, що характеризують життя тієї епохи і систему партійного керівництва. Нова посада передбачала широкий спектр напрямів діяльності, зокрема, організацію різних ідейно-виховних (дуже часто вживаний тоді термін) заходів, контроль за багатотиражною газетою “За передову науку”, проведення фестивалів, святкових концертів, лекторіїв тощо, а також постійну роботу з заступниками секретарів партбюро первинних організацій з ідеології, організацію роботи системи політосвіти (методологічні й теоретичні семінари, навчання у вечірньому університеті марксизму-ленінізму) ідейно-виховну роботу в студентських гуртожитках і т. д. Це безмежне поле, на якому в будь-який момент могло трапитися непередбачуване, про що ти й гадки не маєш. Наприклад, хтось із контролюючих органів (їх так багато було) в кімнаті гуртожитку побачив репродукцію картини середньовічного художника – “погано проводиться атеїстична пропаганда”, а в іншому випадку, в такій-то кімнаті студент розказував, які класні дороги в США – “захоплення західною ідеологією, відсутність патріотизму”, треба, щоб комсомол “розібрався”. Або наприклад, з газетою був такий випадок (незадовго до початку моєї роботи на цій ниві). На першій сторінці були опубліковані соціалістичні зобов'язання колективу університету з підписами чотирьох вищих керівників вишу (ректорат, партком, профком, комітет комсомолу). А на зворотній сторінці фото великої собаки, яка позіхає. Газетний папір тонкий і на світло чітко видно, що всі підписи під соцзобов'язаннями знаходяться у пащі собаки. Редактор С. Матов отримав партійне стягнення (догану) і був звільнений з посади.

Намагалася працювати з повагою до заступників секретарів партбюро (адже вони виконували роботу як партійне доручення, на громадських засадах), не викликала їх до парткому на такий-то час тільки для того, щоб рекомендувати провести якусь роботу чи передати отримане зверху розпорядження про чергові заходи, бо це можна було зробити, зателефонувавши кожному окремо або попросивши зайти до мене, коли людина буде в головному корпусі університету. Вони сприймали це дуже позитивно, а я навпаки перебувала під загрозою звинувачення з боку райкомовців, що недостатньо працюю з ними у межах своїх обов'язків. На щастя, цього не відбулося. А з людьми були дуже хороші відносини, бо вони завжди відчували повагу до себе.

Якщо вже організовувалися вечори, зустрічі тощо, то не для “птички” в плані про виконання (до речі, при будь-якій перевірці роботи перш за все вимагався план із зазначенням дати, відповідального та відмітки про виконання) намагалася робити це від душі, без фальші, без зайвих гасел, які нормальними людьми завжди сприймалися як один із показників тієї самої фальші. Ї сьогодні найбільш задоволена справою, яку в 1975 р. вдалося здійснити у рамках загальної по країні кампанії під девізом: “Ніхто не забутий і ніщо не забуте”. Тоді змогла реалізувати власний задум і зустрітися з кожним ветераном війни, дізнатися про всі їх нагороди (до речі, виявилось, що в нашій майстерні працював простим робітником-слюсарем Прохоров (забула ім’я) – кавалер трьох орденів Слави, в роки війни він був рядовим бійцем, а ці три ордени за значенням прирівнювалися до звання Героя Радянського Союзу) і після бесіди попросити збережені фронтові листи і фотографії. Останнє було нелегкою справою. Але вдалося переконати їх запевненням про повернення реліквій у повній збереженості після перефотографування. Фотокореспондент нашої багатотиражки (на громадських засадах) Вася Лозовий (здається, не помиляюся) зміг зробити якісні фото з пожовклих старих знімків. У конвертах кожному повернули оригінали і копії, а по два примірники копій залишили у себе (один – для музею університету, другий – для різноманітних виставок, оформлення стендів). А потім провели для ветеранів чудовий вечір в Палаці студентів. У 1975 р. на стендах розмістили фронтові фото (збільшені копії) із зазначенням військових звань і “титулів”. Люди плакали від переповнення емоцій. І через багато років, вітаючись зі мною, ветерани згадували той вечір і кожного разу дякували за нього. Світла пам’ять ветеранам, які вже в інших світах.

Робота була дуже клопітна і майже без вихідних днів, адже саме тоді в клубі якогось гуртожитку або в Палаці студентів, чи в одному з театрів міста проводилися заходи, де я обов’язково мала бути. Для наукової роботи практично не залишалось часу, що мене, як тепер кажуть, дуже напружувало. Довелося шукати вихід зі становища, яке не обіцяло результативного завершення аспірантури (хоча й заочної). З цього приводу радилася зі своїм науковим керівником, а також з львівським професором Ярославом Павловичем Кісем, який займався переважно історією Львова. Зійшлися на думці, що треба обмежитися тільки радянською історіографією українських міст XVI–XVIII ст. Це не вимагало проводити багато часу в архівах (тим більше, що була вже раніше напрацьована певна джерельна база).

Звичайно, і в цій моїй роботі траплялося багато цікавих випадків, які досі пам’ятаються. Наприклад, з райкому телефонують і наказують “розібратися”, чому деякі слухачі вечірнього університету марксизму-ленінізму (знаходився

на вул. Московській 6, там же – товариство “Знання”) пропускають заняття. Зауважу, що навчання у ВУМЛі звільняло від участі в методологічних і теоретичних семінарах. Запрошую до свого кабінету одного з таких слухачів – редактора нашої багатотиражної газети Івана Сергійовича Стеценка (редакція – поруч з парткомом). Наказано ж розібратися – виконувати треба. Запитую його спокійно, “для порядку”: “Іване Сергійовичу, скажіть, будь-ласка, як Ви підвищуєте свій ідейно-теоретичний рівень?” Він різко підхоплюється, з досадою кидає ручку на стіл і дуже голосно питає: “Та до яких пір я його повинен підвищувати?” Ледве стрималася від сміху. Щось сказала стосовно зауваження інструктора райкому і на тому розійшлися.

Посада ідеолога передбачала чітке виконання розпоряджень “зверху”, часто без врахування того, чи можлива його реалізація на самому низу, на кінцевій ланці, коли далі вже нікому передавати розпорядження. Іноді складалося враження, що там, внизу, комуністи (та й безпартійні) не працюють кожен на своїй посаді, а сидять і чекають, коли їм дадуть команду щось організувати чи в чомусь взяти участь. Мені це було дивно сприймати, невже не зрозуміло, що цієї “вказівки” ніхто не виконуватиме? На нарадах (часто – в райкомі, рідше – в міськкомі, ще рідше – в обкомі)

1977 рік

“ідеологи” первинних організацій мають уважно слухати і занотовувати свої завдання. За своєї недосвідченості іноді коментую голосно чи говорю тихо, що цього, наприклад, зробити неможливо чи недоцільно. Запам’яталася дана мені нарада колеги з іншого вишу, старшої мене за віком і досвідом роботи. Ізольда Михайлівна (світла їй пам’ять) відразу взяла мене під своє покровительство. На різних нарадах ми завжди сиділи поруч. Коли я іноді, як осіннє курча, починала “стрибати”, проявляючи своє не те що обурення, а просто відношення до якогось розпорядження (не можу ж я своїм підлеглим говорити, що цю нісенітницю наказують здійснити наші керівники шаблем вище, і самій не хочеться виглядати її ініціатором), то моя старша колега хапала мене за руку або полу одягу, притискувала до стільця і говорила: “Та мовчіть. Ми теж не будемо цього робити, але ж ми мовчимо”. І чулася серед старших і досвідчених

спокійна згода: “Добре, зробимо”. І, як правило, ніхто нічого дійсно не робив у даному випадку, але ніхто й не запитував, як там воно виконується. Лише іноді, коли або постанова вищої партійної інстанції з якогось питання була прийнята, або щось трапилося, влаштовувалася перевірка спеціально створеними комісіями. Тоді можна було натрапити за “недопрацювання” на партійне стягнення: від “указать” і “поставити на вид” (найменші покарання) до “догани” і “суворої догани” (з записом або без запису в облікову картку комуніста). Партійні стягнення можна було отримати або на зборах первинної партійної організації, або на засіданнях партбюро факультету, парткому університету, партбюро райкому чи міськкому партії. Де чатує на тебе покарання, якщо відповідаєш за якусь сферу діяльності, передбачити не можна було. Між іншим, і рядовий комуніст міг іноді неочікувано отримати стягнення. Наприклад, цікава у цьому сенсі пригода трапилася якось зі студентом історичного факультету Васею Г. Поблизу навчального корпусу в парку Гагаріна кілька років знаходився пересувний пивбар (бочка з пивом). Очевидно, Вася любляв пиво. Хтось із відповідальних осіб запримітив його біля того пивбару в той трагічний день, коли прийшла звістка про смерть Генсека ЦК КПРС Леоніда Ілліча. І Вася на партзборах отримав догану. Таке стягнення скасовувалося також на партзборах не раніше ніж через рік. Пройшов “порушник” дисципліни і цю процедуру. А незабаром “на radoщах”, що позбавився того тягаря (серйозна пляма на партійній репутації), пішов у пивбар “відзначити” подію. На нещастя, його там знову хтось побачив саме в той день, коли помер Генсек ЦК КПРС Ю.В. Андропов. Вася отримав догану вдруге. Довелося з цим тягарем жити і чекати скасування у визначений термін. Ситуація анекдотична, але зовсім правдива. Втретє він за таку ж провину отримав догану, коли помер Генсек К.У. Черненко. Отримав же догану (всупереч звичайному співчутливому відношенню) під стримуваній сміх присутніх. Легенда гласить, що його хтось вже попросив не ходити до бочки на пиво, щоб не похоронити чергового Генсека.

Звичайно, ця історія з плином часу здається дуже смішною. Але в ті часи отримання догани для комуніста (рядового і керівника якогось підрозділу) було справою дуже неприємною, це могло відобразитися і на його службовій кар’єрі, міг і роботу втратити. Легше переносилася ця біда, коли не за власний проступок отримав стягнення (особливо, догану чи сувору догану), а “за чужий гріх” як посадова особа, відповідальна за дану ділянку роботи. У двох випадках, подібних до останнього варіанту, вже була впевнена у невідворотності догани, проте, обійшлося. Більше того, за час роботи на цій ниві жодного стягнення (навіть “на вид”, “указать”) не отримала, аж самій дивно, як “умудрилася”, часто вступаючи в суперечки з інструкторами з

приводу різних розпоряджень (а вони постійно скаржилися секретарю райкому з ідеології). Наприклад, за день-два до проведення ленінського суботника треба було в РК надати тексти виступів на мітингу. Ця, позбавлена здорового глузду вимога, закінчувалася тим, що доводилося за всіх придумувати ті тексти, а вже заплановані виступаючі (а іноді й не ті) скажуть, як захочуть. Розумію, що має бути дисципліна, організованість, відповідальність за виконання справи, але не можу терпіти не тільки відсутності названих вимог по відношенню до роботи, а й фальші у всьому.

На будові століття

Черговою “будовою століття” на рубежі 1960-х–1970-х рр. минулого століття була оголошена Байкало-Амурська магістраль (БАМ) – друга в СРСР залізниця, яка мала з’єднати центр величезної за площею країни з її східною окраїною і дати вихід до Тихого океану. В програмі передбачалося, що це буде шлях “до створення крупного промислового району: вздовж нього виростуть селища і міста, промислові підприємства і рудники. Зрозуміло, будуть розорані та введені до сільськогосподарського обігу й нові землі”. У заклику найвищого керівника партії (а, по суті, і країни) того часу Леоніда Ілліча Брежнєва висловлювалося переконання, що ця будова стане всенародною: “В ній візьмуть участь посланці всіх республік, і в першу чергу, наша молодь”. За існуючою традицією “трудогих починів” молоді на будовах країни помітне місце мали зайняти на цей раз студентські будівельні загони, одним з яких був наш “Геліос-77”, що працював на дільниці Комсомольськ-на-Амурі – порт Сов. Гавань. І нічого, що студенти працювали тут тільки під час літніх канікул, вони з ентузіазмом співали (“Строим БАМ”, сл. В. Петрова, муз. З. Бінкіна):

Перед виїздом на БАМ, 1977

“Рельсы упрямо
Режуть тайгу.
Дерзко и прямо
В зной и пургу.

Веселей, ребята!
Выпало нам
Строить путь железный,
А короче – БАМ”.

Для мене це був вже другий студентський будівельний загін, у роботі якого брала участь (перший раз – у 1970 р. в Заполяр’ї). Тепер – в Комсомольську-на-Амурі, що в Хабаровському краї. На той час я вже працювала старшим викладачем кафедри. Спонукальним мотивом до такого рішення був перш за все пошук додаткового заробітку (необхідність облаштування отриманої квартири). Маючи досвід і певні навички будівельних робіт, записалася (через комітет комсомолу) до студентського будзагону (в ньому, до речі, було ще декілька молодих викладачів). Зауважу, що за десять років існування студентських будзагонів (з 1969 р.) була посилена увага до таких складових завдань Статуту, як пропагандистська, культурно-масова та шефська робота в місцях їх перебування. Оскільки в мене збереглися деякі папери того часу, можу точно вказати, що нашим загonom було освоєно 298 тисяч карбованців (досить пристойна тоді сума капіталовкладень) на будівництві об’єктів, що відносилися до системи БАМ (промивальний цех депо та станція біологічної очистки води, а також ділянка під’їзних шляхів залізниць). Школі № 25 м. Комсомольськ-на-Амурі було зібрано і подаровано велику бібліотеку художньої літератури, надано допомогу в обладнанні хімічного кабінету та виготовлено комплекс крупних тематичних панно. А ще на виховання був взятий місцевий учень-підліток Володя Потьомкін.

Однак, як і на початку руху третього студентського трудового семестру, крім мотиву заробітку у студентів існував ще й мотив “перевірити себе”, відчутти романтику невідомих країв, усвідомити свою причетність до найважливішої на даний час будови країни (ідеологічне забезпечення “будов століття” було на дуже високому рівні, особливо на початку кампанії). Серед наших бійців (так офіційно іменувалися учасники будзагонів) знаходилися романтики, які навіть наприкінці надзвичайно важкого трудового літа пропонували в наступному році на базі нашого “Геліоса” створити такий будзагін, який би працював безоплатно, передавши зароблені гроші на якусь благодійну справу. Між іншим, мені теж хотілося побувати на Далекому Сході, про який багато читала в художній літературі. Адже тоді мандрувати навіть в межах своєї країни було справою не дуже доступною, що вже говорити про зарубіжні країни, якими, за невеликим виключенням, “мандрували” з телеклубом Ю. Сенкевича “Клуб мандрівників”. Дійсно правда, хотілося побачити зовсім відмінні від наших українських степів природою і кліматом краї.

Студентський будзагін “Геліос-77” очолював асистент кафедри експериментальної фізики ДДУ Юрій Метельський. Під його командою було сорок осіб, майже половину з них склали студенти технічних факультетів (фізтехівці, фізики, радіофізики), що пояснює й назву будзагону. Проте були й хіміки, біологи, історики, економісти і математики. Серед них – два майбутніх економіста, мої колишні слухачі підготовчого відділення та три історика, яким я тоді викладала свій курс. Медичну службу представляла студентка медінституту Ніна Пархонюк, а кухня була відомством хіміка Олександри Небилиці, котра на зворотному шляху мала намір відразу поїхати до Тинди (важливий населений пункт на БАМ), куди отримав призначення на роботу її наречений – випускник нашого Інституту інженерів залізничного транспорту. Функції майстра були покладені на асистента біологічного факультету Олексія Борисовича Мурзіна. Він і командир загону мали весь час комунікувати з керівництвом, забезпечуючи нас будматеріалами, відповідними транспортними засобами, технікою, робочим реманентом тощо. Вони ж доставляли з міської пошти листи, в усіх питаннях звітували керівництву Дніпропетровського комсомольського зонального штабу, що знаходився в Хабаровську (тоді його очолював Володимир Демченко, пізніше – професор, декан факультету журналістики ДДУ). Всі інші бійці будзагону склали кілька будівельних бригад. Комісар був членом однієї з бригад, працював разом з іншими, а свої комісарські функції виконував “без відриву від виробництва” (це вже про себе). Нашим бригадиром був студент-фізик татарин Якуб Джиляєв, (між іншим, саме від нього я дізналася про життя в Узбекистані виселених з Криму татар).

Минуло сорок років, а я дивлюся нині на список будзагонівців з деякими замітками на ньому командира і згадую образи переважної більшості цих дуже різних людей. Як і тоді на кількох організаційних зборах у підготовчий період також дивилася на них і намагалася вгадати, хто як буде працювати, як проявить себе у відносинах з товаришами, дотриманні дисципліни (адже правила організації студентських будівельних загонів дуже суворі). Це ж, мабуть, і від мене як комісара буде залежати багато. Виявляється, й вони на зборах на мене поглядали, проте “не дуже прихильно”. По-перше, вони вперше стали будзагонівцями і не знали, що комісар працює нарівні з іншими; по-друге, я викладачка, що безперечно, передбачало в їх уявленнях додатковий “нагляд”. Пізніше радіофізик Коля Червотока, який тільки-но закінчив 1-й курс, у розмові під час спільної важкої роботи (рили траншею під електрокабель) зізнався: “Ми думали: вона, мабуть, сподівається, що ми на неї будемо працювати”. Кажу: “А тепер?” - “А тепер так не думаємо, ви більше багатьох з нас працюєте”.

Виконано підготовчу роботу, отримано в поліклініці всі необхідні щеплення (проти енцефаліту, правця та ін.), заготовлено засоби проти комарів та гнусу, закуплено деякі продукти...

Поїздом – до Москви, звідти – літаком до Хабаровська (цікаве відчуття зміни часових поясів назустріч Сонцю), а потім – іншим літаком до Комсомольська-на-Амурі. І ось ми вже добралися до місця проживання та роботи на окраїні міста, в нанайському селищі Дзьомги (звідти у 1932 р. починалося місто Комсомольськ-на-Амурі).

Розташувався табір у недобудованому гуртожитку для робітників, де ще не було навіть вікон (їх в кількох кімнатах на другому поверсі закрили руберойдом, а також поставили примітивні двері). На першому ж поверсі (без вікон і дверей) влаштували “сушилку” для одягу, який в умовах субтропічного клімату і частих дощів потребував постійної просушки на протягах, оскільки “роба” була одна (форма бійця будзагону одягалася тільки на урочисту лінійку, на День будівельника, під час рідкісного виходу в місто, що траплялося дуже рідко – з дозволу командира і в якійсь екстреній справі). Ще одна кімната на другому поверсі була відведена, згідно з вимогами, для “Ленінської кімнати”. Там була наочна агітація, стінгазета, необхідна робоча документація, медпункт. Там же проводилися засідання штабу будзагону, щоденні оперативки тощо. Крім того, там знаходився і наш магнітофон – звідти щоранку чутно відбувалася “побудка” піснею, по-моєму, Олександра Градського “Яростный стройотряд”. Там наш самодіяльний художник Юра Прудіус у вільний час на святкових куртках бійців малював емблему-символ БАМу – не по трафарету, а ексклюзивно замовникам, що дозволяло мені іноді, не зачіпаючи “професійної гідності майстра”, щось йому радити, починаючи з фрази: “Я, конечно, не художник, но мне кажется, что вот здесь лучше было бы...” На моєму примірнику книги “Адрес подвига – Дальний Восток” (таку книгу в подарунок отримав кожен з бійців) рукою Юри написано коротко: “Вы, конечно, не художник, но советы даете дельные”. Поруч з будівлею нашого помешкання передовий загін спорудив дерев’яний харчоблок – кухню і столову без стін, а лише з дахом та дерев’яним помостом. Це суттєве зауваження з огляду на атаки комарів і гнусу. Комарі хоч тільки жалили нещадно, а гнус ще й у тарілці миттєво утворював чорну плівку... Комора для зберігання заготовлених продуктів знаходилася теж на 2-му поверсі будівлі. Серед привезених нами продуктів були крупи, цукор, вермішель, тушонка, згущене молоко. Спочатку комора не замикалася, але через якийсь час кухарка запідозрила зникнення баночок тушонки. Не вірилося, проте, незабаром спіймали нічного злодюжку, яким був один із бійців, який, між іншим, не відзначався добросовісністю в праці. З будзагону не відрахували, обійшлося громадським осудом,

“попередженням” і ненарахуванням преміальних за підсумками роботи. І таке траплялося – ніхто цього не міг передбачити, коли з ентузіазмом збиралися їхати в далекий край для спільної роботи.

На завершення опису місця дислокації будзагону. З нашого двору було видно одну із сопок Саянських гір, а з протилежного боку – вид на военний аеродром Комсомольск-на-Амурі. Прямо з двору можна було спостерігати, як приземляється великий десант або сідають літаки, що викидали гальмівні парашути чи залишали за собою вогненний “хвіст”. Проте спостерігати це захоплююче видовище було ніколи. Працювали “на виснаження”. Зауважу, що відразу відчули дошкульність укусів комашні: величезних кровопивців-комарів та людожерного гнусу, який впивався, мов п’явка, в тіло між рукавицями та рукавами робочої куртки на зап’ясті, а на ногах – вище носків, залишаючи ранки, які зливалися в суцільну рану і дуже довго не заживали.

Щоденні наряди оголошувалися вранці на лінійці у дворі перед входом до нашого помешкання, біля флагштока, на якому тоді піднімали стяг. Бригади за необхідністю уточнювали завдання, розподіляючи своїх людей на відповідні ділянки роботи, щоб потрапляли на них ті, хто вмів виконувати дану роботу. “Підсобники”, які не мали навичок, наприклад, укласти бетонну підлогу, викласти цегляну стіну, обробляти дерево, тобто щось із нього змайструвати тощо, копали траншеї, носили той же бетон, у спеціальних бочках розігрівали бітум і відрами доставляли його на об’єкт, тягнули кабель тощо. За робочий реманент відповідав завгосп, ним був студент-історик Льоша Забрудський.

Свободи вибору роботи кожним окремим бійцем не було, де наказано, там і мав працювати. Бригадир, майстер та командир самі побачать, на що кожен здатен, вміє чи не вміє, а в подальшому будуть враховувати і здатність, і старання, і виконавчу дисципліну. Спільний заробіток і його справедливий розподіл передбачав максимальну самовіддачу сил кожного, адже навіть маленькі “хитрощі” допомагали “економії сил” – зайву цигарку запалити, повільніше йти води напитися, довше розхитувати лопату, копаючи траншею і т.п. У великому колективі уникнути цього важко, але людина досить швидко проявляла себе. Якщо не діяли зауваження товаришів, які працювали поруч, то оцінка роботи кожного регулювалася таємним голосуванням відсоткового розподілу преміальної частини загального заробітку (тобто існувала раніше встановлена у відсотках частина заробітку для премій, а основна частина – розподілялася у рівних долях). Проте іноді можна було й помилитися в оцінці відношення бійця до колективної роботи. Був у нас такий, зовсім молодий хлопець, котрий тільки перейшов на другий курс, мамин синочок-одинак, який нічого не вмів робити і, здавалося, не хотів. Формувалася громадська думка, що він має лінощі. Але якось після вечері зібралася група хлопців, один з яких мав

гітару, хоч грати ще тільки вчився, і тут наш “лінивець” Ігор насмілився взяти гітару. Після цього майже кожного вечора допізна (хоч завтра рано треба було на роботу відправлятися) навколо нього збиралося багато бійців слухати його пісні під гітару. А він зовсім змінився в роботі, працював підсобником. І вже ніхто не згадував про перші його трудові дні.

Однак загалом відношення до роботи кожного було добросовісним – хто на що був здатен, що було по силам, головне, щоб це не було свідоме “сачкування”. Що стосується дисципліни, то тут справа цікавіша. У праці, як вже сказано, були поодинокі випадки, може комусь і надто важко було, але ж поруч – товариші, не зробиш ти – їм доведеться зробити.

Були порушення Статуту, що підпадало під зауваження контролюючих інстанцій. Зокрема, бійці повинні бути охайно наполегливими, що не всім подобалося. Вимог, в основному, вдавалося дотримуватися. Але були й виключення. Наш завгосп Льоша, трудяга і балагур-жартівник, відростив бороду (і мені здавався схожим на персонаж фільму “Дванадцять стільців” – отця Федора у виконанні Михайла Пуговкіна, до того як він постриг бороду, відправляючись на пошук скарбів мадам Петухової). Один раз його спіймав представник зонального штабу і зробив зауваження керівництву загону, а Льоші – погрожував перспективою відправки додому. Льоша з мовчазної згоди бійців не хотів скоритися наказу. В подальшому при появі будь-кого з “начальства” він миттєво ховався, де міг – відповзав траншеєю, очікував кінця візиту в якомусь приміщенні чи просто за вуглом тощо. Якщо про нього запитували, виявлялося, що в даний момент він працював на віддаленому об’єкті або відправлений за дорученням у місто. Таки ж повернувся додому з бородицею! Каюсь, але й мені довелося його “прикривати”. І сьогодні з посмішкою читаю у вже згаданій книжці частину напису на пам’ять мені: “Для меня Вы были лучем света в темном царстве. Репрессированный завхоз А. Забрудский”. Між іншим, у цій пам’ятній книзі багато записів, які свідчать, що комісару вдалося “завоювати” авторитет у бійців своїм відношенням до роботи у складі будівельної бригади і прагненням допомогти, в разі необхідності, порадою, зрозуміти, захистити, навіть просто вислухати когось про те, що, наприклад, не знайшов часу на пошту в місті за листами, яких кожен чекав (доводилось вранці кілька разів нагадувати командиру, щоб не забув). Приємно, звичайно, читати добрі слова на свою адресу, бо знаєш, що в них немає фальші, а деякі записи – серйозні та водночас смішні – нагадують про якусь конкретну ситуацію. Проте, я вже затрималася на цьому сюжеті. Мабуть, тому що для мене ця сторінка життя добре закарбувалася в пам’яті: труднощі переборені, побачені нові краї, гроші зароблені на меблі.

ЗУСТРІЧІ

Історія – у правді одного життя

В житті бувають зустрічі, значення яких усвідомлюєш не в момент самого факту знайомства, а через роки, оглядаючись назад, аналізуючи ланцюжки пройденого шляху з його зупинками, зигзагами, успіхами й помилками. Одна з багатьох цікавих і важливих для мене зустрічей відбулася досить ординарно, буденно. Та й трапилася вона майже пів століття тому, ще у мої студентські роки.

У процесі написання дипломної роботи та підготовки першої статті за тією ж темою виникла необхідність пошуку можливості їх надрукування українською мовою. Це була нелегка справа у ті часи, бо на всіх кафедрах друкарські машинки мали російський шрифт, як і в машбюро різних установ. Коли (рідко) треба було щось надрукувати українською, то літеру «і», «ї» замінювали латинською цифрою I, українську літеру «є» – російською «э», або «е». Доцент кафедри української літератури Фелікс Мар'янович Білецький пообіцяв мені домовитися із своєю друкаркою, котра друкувала його наукові праці.

Незабаром в умовлений час ми разом пішли на перше моє знайомство з друкаркою. Двері квартири відчинила невеликого зросту старенька бабуса, зовсім сива, з акуратною зачіскою густого волосся, вона провела нас у свою кімнату, де знаходився її робочий стіл та друкарська машинка. Там же бавився її малий онучок, батьки якого були на роботі. Софія Михайлівна була небагатослівною. Фелікс Мар'янович забрав надруковану статтю і пішов, а ми залишилися для з'ясування, що і для чого мені потрібно, який термін виконання і таке інше. Сьогодні вже доводиться пояснювати, що виконання замовлення тоді передбачало не одну зустріч, адже треба було забрати текст, уважно «вчитати», потім знову прийти, щоб на машинці зробити виправлення у всіх примірниках, зроблених під копірку. Якщо помилок було багато, сторінка передруковувалася, а мало – то літера чи слово друкувалося, акуратно вирізалася і на всіх примірниках наклеювалося (якщо літера – з допомогою голки та клею). З тих пір і беруть початок часті відвідини квартири за цією адресою, бо незабаром розпочалися мої наукові студії, що вимагали постійного друку матеріалів українською і російською мовами.

Непомітно офіційні відносини замовника і виконавця роботи перетворилися у дружні, не дивлячись на значну вікову різницю між нами. Цікаво було спостерігати, як спілкувалася бабуса з онуком, розумним і романтичним хлопчиком, під диктування якого бабуса друкувала дитячі казкові вигадки і як обоє вони чекали з роботи його тата і маму. В кожній миті мого

перебування в цій затишній, звичайній радянській квартирі відчувалося, що тут панує мир і злагода в сім'ї, наповнене сенсом життя, взаємна турбота і повага... А згодом познайомилася і з батьками бабусиноного онучка Ігорька. Антоніна Яківна та Іван Олександрович були журналістами, які працювали у різних газетах. Обоє високі, дуже приязні, добродушні й чемні. Їхній синочок ростом пішов у батьків, як і кмітливістю та вихованням.

Мені ж довго не вдавалося визначити, чиєю мамою була низенька і худесенька Софія Михайлівна – Івана Олександровича чи Антоніни Яківни? А запитати соромилася. Раз по раз чула: «Іванко поїхав до батьків» (вони жили поблизу Гуляйполя Запорізької області), «Тоні треба маму провідати». Прямо детектив якийсь. Так минув не один рік. «Таємниця» розкрилася зовсім несподівано. Якось на квартирі у Софії Михайлівни перетнулися наші шляхи з професором (тоді ще доцентом) кафедри української літератури Клавдією Павлівною Фроловою. Вийшли на вулицю разом. Вона й запитує мене: «А ви знаєте історію життя Софії Михайлівни?» – «Ні, я ніяк не можу зрозуміти, чия вона мати». І вона розказала історію, яка мене буквально вразила, вплинувши на мою свідомість і душевні почуття. Це була правда життя, а не офіційна історія країни, вивчення якої було моєю професією, не «причесані» біографії державних і партійних діячів. А ось поширене в ті часи гасло «радянський спосіб життя» («советский образ жизни») як одна із проголошуваних норм «людини майбутнього», навпаки, набуло для мене конкретного змісту (значить, таке в житті можливе!).

Суть почутої історії така. Сім'я Азарових і Софія Михайлівна навіть не родичі. Вони – українці, а Софія Михайлівна – гречанка із Феодосії, учасниця громадянської війни, її чоловік був військовою людиною. Пізніше вони мешкали у Києві, де вона також працювала в якійсь установі відомства Київського військового округу, а потім – в машбюро адміністрації державного і партійного діяча СРСР, у 1928-1938 рр. першого секретаря ЦК ВКП (б) України С.В. Косіора, який був репресований і розстріляний на початку 1939 р. Багато співробітників його відомства різних рівнів (аж до друкарок!) були безпідставно звинувачені у контрреволюційних злочинах. Репресивна машина, захопила своїм маховиком і Софію Михайлівну, на яку під тортурами вказав (як на спільницю) такий же далекий від політики рядовий працівник, намагаючись хоч на кілька хвилин здобути передишку від катувань. І, не маючи можливості навіть попрощатися з чоловіком, після катувань відправилася Софія Михайлівна в закритому вагоні на 10 років таборів у Караганду – “без права листування”. Між іншим, ця тендітна і, судячи з її фото, красива жіночка витримала всі тортури і не взяла на себе гріх назвати будь-яке прізвище, як її “попередник”.

За розповіддю Клавдії Павлівни, після звільнення повернутися до Києва Софія Михайлівна не могла через існуючу заборону, осіла у Вінниці, куди зі столиці переїхав її чоловік Єфімов, віддавши державі квартиру в Києві. Гарна, енергійна жінка у таборі перетворилася у сиву, беззубу, з глибокими зморшками на обличчі та виснажену людину. Коли наглою смертю пішов у могилу катюга Сталін і прийшов час реабілітації невинно засуджених, Софія Михайлівна була повністю виправдана “за відсутністю складу злочину”, відновлена у всіх громадянських правах і в рядах членів компартії, отримала квартиру в Дніпропетровську і роботу в машбюро видавництва «Зоря». Чоловік помер і залишилася вона одна у двокімнатній квартирі.

На роботі Софія Михайлівна познайомилася з початкуючими журналістами Іваном і Тонею. Коли Іван тяжко захворів, Софія Михайлівна і Тоня не залишили його без своєї опіки. Через деякий час Іван і Тоня побралися, як молоді спеціалісти отримали 1-кімнатну квартиру, а потім у них народився синок. Іван багато працював на журналістській ниві (він став дуже відомим і авторитетним журналістом, крім того був ще й талановитим поетом). А Софія Михайлівна у скрутну хвилину допомагала Тоні доглядати маленьку дитину, тим більше, що в її квартирі був ще й телефон – у той час неабияка розкіш, що мало велике значення у багатьох випадках.

Згодом Софія Михайлівна пішла на пенсію. Як пізніше розповів Іван Олександрович, якось Софія Михайлівна запропонувала: «Давайте зробимо обмін двох квартир на одну (тобто її двокімнатної і їх однокімнатної на трикімнатну) і будемо жити разом». Що незабаром і здійснили. Там на час мого знайомства з цією сім'єю вона і мешкала у трикімнатній “хрущівці”, а я почала розгадувати таємницю та споглядати, на мою думку, зразок сімейних відносин.

Почута історія у побутовій частині вражала своєю незвичністю, особливо на тлі відомих мені випадків (адже, будучи членом профкому та парткому, не один рік на засіданнях наслухалася всіляких сімейних “розбірок”). Це ж як треба було самотній старенькій людині вірити у безкорисливість і порядність молодих людей, аби не побоятися втратити свою квартиру. Безумовно, що й молода подружня пара розуміла: старість також потребує догляду, додає оточуючим проблем. Між іншим, через багато років Іван Олександрович, на той час редактор відділу соціально-побутових проблем газети “Днепр вечірній”, опублікував нарис “Спадщина і спадкоємці”, в основі якого багато автобіографічного. Головний герой нарису Андрій згадує, що наважившись на створення об'єднаної сім'ї, він поїхав порадитися з батьками. І батько йому сказав: «Дивись сам. Але враховуй, що зараз Михайлівна вам допомагає, пелюшки з обох боків прасує. А коли вона стане немічною, за нею самою треба

буде доглядати, як за дитиною. Чи вистачить тоді у тебе і Тоні розуму та серця. Бо гріх вам буде від Бога і від людей». Ось така була батьківська настанова. У таких батьків чи міг син мати іншу мораль? Але цей нарис я прочитала значно пізніше.

Отже, тоді я була посвячена у незвичайну сімейну історію, ніби доторкнулася до чогось величного, благородного, світлого, зцілюючого душу. Якось Софія Михайлівна друкувала мою статтю, в якій говорилося про греків, що у другій половині XVII–XVIII ст. мешкали у Ніжині та навіть мали там своє національне самоврядування. Тоді Софія Михайлівна вперше мені сказала, що вона гречанка родом з Феодосії (вона ж не знала, що мені повідала про неї К.П. Фролова). І тут вона дістала з-під ліжка стару валізу, а з неї – фотографії, ще дитячі та юнацькі, у грецьких уборах. Це була для мене нагода вперше задати їй кілька питань стосовно її арешту і перебування на засланні в Карагандинському таборі. Зазначу, що ця розмова відбулася ще до так званої “Горбачовської перебудови” і чергової (1989 р.) реабілітації репресованих за політичними звинуваченнями 30-х років ХХ ст., після якої ця тема стала однією з найпопулярніших у дослідженнях, літературі та засобах масової інформації. І Софія Михайлівна у відповідях на мої питання стисло, з великими паузами через важкі спомини, розказала, як її вночі несподівано заарештували, як допитували із застосуванням тортур, як відправили на заслання і т.д. Між іншим, у таборі вона зустріла й того чоловіка, який на допиті вказав на неї ніби як на спільницю. Це була дуже важка розмова, що відкривала для мене інший світ, іншу історію, не таку, як знала її за своєю професією. Пізніше я була долучена до виконання урядової програми “Реабілітовані історією” і працювала в архіві над особовими справами деяких реабілітованих. Це була морально надзвичайно важка робота – через себе пропускати всі страждання незаконно звинувачених у злочинах проти держави людей, їх відчуття безпорадності, їх фізичні муки, усвідомлення перспективи піти у безвість, не з своєї волі завдавши горя і поневірянь своїй сім’ї тощо.

Час ішов. Якось у розмові з талановитою редакторкою обласного радіо Людмилою Петрівною Шведовою я сказала, що знайома з родиною, яка для мене реально є взірцем родинних відносин і однією з ознак поширеного тоді в ідеологічній сфері поняття “радянського способу життя”. Журналістська “чуйка” Людмили Петрівни миттєво відреагувала на дану історію, яка безперечно, знайде відгук в серцях слухачів. Зазначу, що всі її радіопередачі були дуже цікавими і нікого зі слухачів не залишали байдужими. Використовуючи професійні методи “виходу на об’єкт своєї уваги”, на героя майбутньої радіопередачі, Людмила Петрівна наполегливо прагнула досягнути мети. Треба було спочатку умовити Івана Олександровича на оприлюднення

сімейної історії, потім просити його ж умовити Софію Михайлівну погодитися на зустріч з журналісткою. Ця скромна жінка великої сили духу й гідності довго відмовлялася, кажучи: “ Я з Чапаєвим не воювала, геройського нічого не бачу в своїй участі у громадянській війні” (очевидно, ця певна іронія пояснювалася поширеними тоді легендами про участь у боях разом з В.І. Чапаєвим проти білогвардійців, а також у несенні колоди разом з Леніним на комуністичному суботнику). Нарешті зустріч відбулася. І хоч у радіопередачі дуже стисло й обтічно, зважаючи на час, згадано було про заслання в Караганду, вона викликала шквал відгуків радіослухачів, так що довелося на їх прохання повторити радіопередачу кілька разів. Між іншим, я й сама, слухаючи вже знайомий мені життєпис однієї людини і всієї родини, не могла стримати сліз.

Роки збігали швидко, Антоніна Яківна та Іван Олександрович працювали, Ігор навчався, бабуся вешталася вдома по своїм силам. Ми зустрічалися вже не так часто, як належало б – давалася ознака перевантаженість справами. І ось прийшов час, про який колись застерігав Івана Олександровича батько. Бабуся була вже дуже старенька. Тоня також потребувала лікування та відпочинку, але її з трудом умовили скористатись путівкою. Однак через кілька днів домашня улюблениця Пуха зачепила лапкою полу бабусиною халата. Софія Михайлівна впала і зламала шийку стегна. Певний час від Тоні намагалися приховати, що трапилося, так дуже просила бабуся. Іван Олександрович на роботі взяв відпустку за свій рахунок, щоб доглядати за Софією Михайлівною, яка не могла вставати з ліжка. Тоня таки повернулася раніше, відчувши, що дома щось трапилося, а від неї приховують. Та роки і хвороби взяли своє – бабуся згасала, не дивлячись на догляд, увагу й шану родини, родичів і друзів. Цю святую людину я востаннє бачила за два дні до її кончини. Тоді вона була ще у свідомості, але говорила з трудом. Іван Олександрович сидів біля неї, гладив її сиву голову і повторював: “Ось і Анка прийшла”. А вона, ледь можна було розібрати, сказала своє звичне: “Ну розкажуй, як твої справи”... Знайшла вічний спокій Софія Михайлівна у супроводі шани і скорботи всіх, хто її знав, шанував, любив. Земля їй пухом, а пам’ять про неї у моєму серці незгасна. Родина Софії Михайлівни доглядає її могилу. А в квартирі – на почесному місці велике фото цієї нещасної і щасливої жінки. Сьогодні немає вже і світлої пам’яті Івана Олександровича, талановитої, благородної, чуйної і надзвичайно цікавої людини.

... І знову роки, котрі не йдуть, а летять. Коли мені довелося на тривалий час потрапити до лікарні, Антоніна Яківна та Ігор Іванович двічі доставили мені неймовірне щастя побачитися з ними, ожививши спогади минулих літ.

До мети з відтермінуванням

Основний час активного життя науково-педагогічного працівника припадає на творчу, дослідницьку діяльність. Адже і підготовка до лекції вимагає ознайомлення з певною літературою по темі, а для історика – ще й історичних джерел. Лекція – не доповідь, яку проголосив, подякував слухачам за увагу і закінчив своє завдання. Змістовна лекція для студентів має бути ланкою в загальній концепції навчальної дисципліни, виходячи з вже знаного, викладеного в попередніх лекціях (часто і дотичного з інших дисциплін – для аналогій, визначення спільності чи особливостей подій або явищ). У той же час – містити фактаж для переконливого твердження, зауважити при потребі на дискусійність даного питання в історіографії чи суперечність самих подій і, звичайно, залишати простір для роботи мозку думаючих студентів – чому було так, а не інакше. А ще – треба бути готовим відповісти на будь-яке запитання студента (на щастя, серед них іноді ще зустрічаються такі “дотошні”, прискіпливі).

Не легше дається проведення семінарських (практичних) занять. Досі чомусь вважається, що ця форма аудиторних занять спокійно може бути віддана на відкуп молодому викладачеві, який ще повинен набути педагогічного досвіду і офіційно не має права читати лекції (власне, це правило часто порушується). На такому занятті, коли студентська група достатньо

1984 рік

підготовлена й активна, розмова з розв’язання проблеми може повернутися не за продуманим викладачем сценарієм. Між іншим, якщо на лекції викладач прагне досягти тиші й уваги слухачів до логіки і змісту лекції, то на практичному занятті він задоволений, якщо в аудиторії підвищена активність студентів, коли виникає полеміка, в ході якої знаходиться правильна відповідь.

Отже, й мені довелося розробляти лекційний курс історії України і готуватися до проведення практичних занять. Треба було одночасно працювати

над методикою викладання дисципліни, підбирати рекомендовану літературу для самостійної роботи студентів, а також до кожної теми запропонованого списку курсових (а потім і дипломних) робіт. Це забирало багато часу (вже не говорю про обсяг громадських доручень, яких у мене завжди було вдосталь). Виходить, що найменше часу залишалося для серйозних і систематичних занять науковою роботою, яка не є регламентованою розкладом і фіксується тільки у звітах за різні періоди. Якимось так склалося, що відносно не важко було писати статті чи брати участь у наукових конференціях. Сил вистачало працювати вдома до пізньої ночі та у вихідні дні, на роботі – використовувати будь-який вільний від занять час, перебуваючи в бібліотеці чи методкабінеті, де завжди було тихо і затишно працювати.

Вдавалося досліджувати окремі сюжети дисертації, але загалом вона вимагала більше концентрованого часу. Читаний мною курс був розрахований на два семестри, а в канікулярний період доводилося працювати із заочниками (до ліквідації вечірньої форми навчання – викладала ще й вечірникам). Це ніби виправдання, що закінчувався термін мого перебування в заочній аспірантурі, а про захист ще й мови не було. Більше того, і “авральний режим” не було необхідності включати, адже саме тоді діяльність всіх вчених рад по захисту дисертацій у межах держави було припинено. Процес їх реорганізації продовжувався два роки. Вищою Атестаційною Комісією СРСР було створено нову систему спеціалізованих вчених рад по захисту докторських і кандидатських дисертацій. Виявилось, що в нашому університеті спеціалізована вчена рада не мала права приймати до захисту дисертації за спеціальністю 07.00.09 (нині – 06) – історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни. Так що треба було орієнтуватися на Київ. Скориставшись перебуванням на стажуванні в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка, заходила в Інститут історії АН УРСР, консультувалася з уже знайомими мені доктором історичних наук Віталієм Григоровичем Сарбеєм (зав. відділом капіталізму, історіографом), членом-кореспондентом АН УРСР Федором Павловичем Шевченком, який тоді працював у відділі історіографії та джерелознавства (познайомилася з ним, коли він був директором Інституту археології АН УРСР, а мене було відряджено з нашої археологічної експедиції до цього інституту з якимись паперами фінансового змісту. Крім того, одна з його основних праць була об’єктом історіографічного аналізу в моїй дисертації). Також спілкувалася з науковими співробітниками відділу феодалізму, завідувачем якого на той час був доктор історичних наук Григорій Якович Сергієнко. Його наукові інтереси переважно знаходилися в іншому хронологічному періоді – ХІХ ст. Власне проблемами феодалізму займалися тоді ще молоді дослідники (майже мої

ровесники) Валерій Андрійович Смолій (нині – академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ), Олександр Іванович Гуржій, Володимир Йосипович Борисенко, Віталій Олексійович Щербак, Петро Михайлович Сас, Олена Миколаївна Дзюба. З ними пізніше доводилося зустрічатися на різних наукових конференціях.

Принагідно передавала у названі відділи видані на історичному факультеті ДДУ збірники наукових статей, у тому числі з моїми публікаціями, що сприймалися в цілому схвально. Це давало надію на позитивну оцінку дисертації.

Через деякий час у відділі феодалізму було призначено перше обговорення моєї дисертації та визначено рецензентів. Це була для мене відповідальна подія, бо йшлося про серйозну наукову дискусію, а не про формальну доповідь і “зручні” питання доповідачу (типу: Які джерела використано? чи “Чому не використана праця така-то?”). Зауважу, що пізніше, вже своїм аспірантам, завжди говорила: чим більше буде поставлено складних питань, чим більше зауважень закинуто на першому обговоренні, тим краще, бо це сприятиме чіткішому формулюванню думки, виправленню допущених помилок, уникненню недоречностей через недогляд тощо. Важливо отримати схвалення в цілому – чіткості концепції, репрезентативності та вірогідності джерельної бази, доказовості висновків, наявності наукової новизни. Тому спокійно сприймала зауваження та поради і щиро дякувала своїм рецензентам. Адже до другого обговорення все можна буде допрацювати. Залишалася лише одна “проблема”.

Оскільки дисертаційне дослідження відносилось до історіографічної тематики – аналізу наукових праць з історії українських міст XVI–XVIII ст., з’ясуванню досягнень, малодосліджених та зовсім не досліджених аспектів української урбаністики, – то я досить добре знала і розуміла загальний історіографічний процес в Україні XX ст. як тло розвитку урбаністики в країні. У цьому розумінні важливими для мене були, в першу чергу, консультації д.і.н. Віталія Григоровича Сарбея, а також ряду московських історіографів. Це знання дозволяло дійти висновку, що наша українська радянська історіографія розвивалася своєрідними ривками, обумовленими ідеологічними чинниками. Періоди важливих наукових здобутків чергувалися з тривалішими чи коротшими періодами застою, а то й занепаду. Черговий несприятливий для розвитку української радянської історіографії період наступив у 1972 р., коли секретарем ЦК КПУ з ідеології став В.Ю. Маланчук і епоха “відлиги” закінчилася (що можна простежити за публікаціями, наприклад, “Українського історичного журналу”). Не торкаюся тут репресій стосовно ряду відомих вчених, в тому числі М.Ю. Брайчевського, Я.І. Дзири, О.С. Компан,

О.М. Апанович, які працювали у відділі феодалізму Інституту історії АН УРСР і були звинувачені в ідеалізації минулого України, зокрема Запорозької Січі і загалом козацтва. Вони не тільки були позбавлені можливості працювати та друкувати свої праці, але й не можна було посилатися на їх опубліковані раніше праці. Так що перше обговорення дисертації відбувалося, як сказано, у відділі феодалізму, а сама тема дисертації за радянською періодизацією відносилася до періоду феодалізму, що передбачало включення деяких (дотичних до теми дисертації) праць названих дослідників до об'єкту наукового дослідження. Тому тим більше була задоволена результатами обговорення й оцінкою рецензентами дисертації.

Ретельно прочитав дисертацію і заввідділом, про що свідчать його зауваження, репліки і підкреслення на його примірнику дисертації (він у мене зберігся). Суть зауважень зводилася до того, що, по-перше, недостатньо піддані критиці праці зарубіжних “буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії українських феодальних міст”, а, по-друге, занадто багато уваги приділено дослідникам, які ідеалізували історію феодальних міст і «не треба переоцінювати їх внесок у дослідження міської проблематики».

Хто з істориків, принаймні, нетривалий час працював до кінця 80-х років минулого століття, знає, що з будь-якої теми обов'язково треба було, по-перше, використати більше чи менше праць класиків марксизму-ленінізму, матеріалів з'їздів і пленумів ЦК КПРС та висловлювань Генсека ЦК КПРС, по-друге, піддати критиці (в працях українських істориків) “фальсифікації українських буржуазно-націоналістичних авторів” різних часів. Але ж праці цих самих авторів, занесених до списку “буржуазних націоналістів” (за визначенням офіційних ідеологів республіки), до яких відносились всі українці, що опинилися в еміграції, знаходилися в так званих спецфондах крупних бібліотек і архівів, доступ до яких мало дуже вузьке коло (кілька осіб) авторів за особливим дозволом. Вони й займалися цією “критикою”, при цьому навіть не даючи повних вихідних даних критикованих праць. Всі інші автори повинні були писати, що “буржуазні націоналісти” в минулому та “сучасне націоналістичне охвістя” української діаспори всіляко фальсифікують питання про... (в нашому випадку, розвиток українських міст XVI–XVIII ст.)”, посилаючись при цьому на праці Римаренка, Чередниченка та ще кількох “критиків”. Ця обставина була всім відома, але ж мусили дотримуватися неписаного правила (вірніше, воно десь було написане, але широкому загалу невідоме). Моя дисертація також отримала подібне зауваження про “недостатність критики”. Ще пильніше головний рецензент відділу придивився до прізвищ деякого з радянських авторів, у працях яких розглядалися питання соціально-економічного розвитку українських феодальних міст. Напроти

прізвища видатного історика, академіка АН УРСР Івана Петровича Крип'якевича на полях залишена іронічна замітка “грушевчик”. Найбільше дісталось доктору історичних наук Олені Станіславівни Компан, оскільки головною її працею була монографія “Міста України другої половини XVII ст”. Уявляю собі, чого була б варта робота без аналізу й оцінки даної праці.

Перший етап на шляху до захисту дисертації, тим не менше, було пройдено, попри зазначені зауваження. А тепер треба почекати – тим часом публікувати статті, виступати на конференціях (апробація основних положень дисертації), вдосконалювати формулювання. Доки пройде ця хвиля утиску української історичної науки. Але ж не відмовлятися від того, що мало принципове значення. Між іншим, у монографії одного шанованого історика з дотичної до моєї дисертаційної теми проблематики немає жодної згадки про О.С. Компан. Він сказав мені, що це прізвище викреслили у видавництві.

Прошло майже два роки все такого ж великого навчального та громадського навантаження, а також і вдосконалення остаточного тексту дисертації. Розв'язка існуючого питання про захист несподівано набула прискорення. Якось ректор, академік Володимир Іванович Моссаковський запитав мене, як там мої справи стосовно захисту дисертації (мабуть, тоді вже існувала чиясь пропозиція призначити мене вченим секретарем Ради університету, що незабаром після захисту й відбулося). Відповіла, що робота готова, але ніколи через навантаження зайнятися питанням другого обговорення та захисту. Через нетривалий час мене запросили зайти в ректорат. Володимир Іванович сказав, що, будучи на сесії Академії наук, він бачився з директором Інституту історії академіком Ю.Ю. Кондуфором і просив його (як голову спеціалізованої вченої ради) дозволити мені захищатися в Інституті. Як з'ясувалось пізніше, Юрій Юрійович запитав у завідувачів відділами феодалізму та історіографії й джерелознавства стосовно моєї дисертації, оскільки моє прізвище він чув уперше. Григорій Якович Сергієнко відповів, що років два тому у відділі відбулося перше обговорення і досить позитивно, але на друге обговорення робота не подавалася. Машина закрутилася. Незабаром в наш ректорат надійшов офіційний лист приблизно такого змісту, що готові обговорити і якщо дисертація буде виконана на належному рівні та рекомендована до захисту, то включать до плану роботи спеціалізованої вченої ради.

За таких обставин треба було негайно їхати до Києва. Ось у такі непереливки втрапила, відступати було нікуди. Розуміла, що у відділі феодалізму сприйнято буде мою справу як скаргу або певний тиск, а нормальним людям це не може сподобатися, що абсолютно справедливо (скільки знаємо поганих за якістю дисертацій, а хтось же їх “протискував” до

захисту). Так що готова була до більш прискіпливої уваги до свого наукового дослідження.

Незабаром було призначено обговорення дисертації, але на цей раз на спільному засіданні двох відділів – феодалізму й історіографії та джерелознавства. Офіційних рецензентів стало вдвічі більше. З точки зору наукового рівня дисертації була впевненість, що можу відстояти, при потребі, сформульовані положення. А відносно праць дослідників, котрі “негласно” знаходилися під фактичною заборорою, то в тексті вони були збережені. Проте правда в тому, що на той час вже спадала актуальність “боротьби з буржуазним націоналізмом”. Коротше кажучи, обговорення дисертації відбулося сприятливо для її автора і вона була рекомендована до захисту.

Почалася друга серія цього пригродницького сходження до отримання наукового ступеня. Тепер дисертаційна справа потрапила до відомства вченого секретаря спеціалізованої вченої ради кандидата історичних наук Юрія Павловича Лаврова. Він ретельно готував необхідні до захисту документи, при цьому не надто “церемонився” з дисертантами. Навіть зі своїми співробітниками. Що вже говорити про іногородніх. Іноді доходило до сліз. Сьогодні вже зайве деталізувати дрібні перешкоди бюрократичного порядку, головне, переборовши їх, дійшла до визначення дати захисту.

Провідною установою по даній дисертації був визначений Київський університет ім. Тараса Шевченка (кафедра архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, завідувачем якої тоді був професор В'ячеслав Ілліч Стрельський), а офіційними опонентами – доктор історичних наук Віталій Григорович Сарбей та директор Чернівецького відділення Інституту соціально-економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, кандидат історичних наук Павло Васильович Михайлина.

Захист кандидатської дисертації відбувся 21 лютого 1980 р. Моя доповідь з викладення основних положень наукового дослідження була сприйнята, як мені здавалося, з підвищеною увагою членів ради. На всі питання відповідала впевнено і ґрунтовно. Може, навіть занадто, особливо коли відповідала на деякі закиди другого опонента. Не залишилися без чітких відповідей і запитання членів ради. Академік Петро Тимофійович Тронько задав їх аж два. Нервові напруження було таким сильним, що не бачила зали, концентруючи свою увагу виключно на членах ради, а думкою – зосереджувалася тільки на чіткості, доказовості та логіці формулювань. На кінець, прозвучало заповідне слово головуючого: “Дякуємо, сідайте”. Від трибуни треба було зробити кілька кроків, щоб зайняти своє місце. Тільки тепер побачила заповнену людьми залу (потім з'ясувалося: багато з них прийшли аби подивитися на “сміливицю”, яка не побоялася в своїх опублікованих працях називати прізвища несправедливо

підданих репресіям істориків). А ще пам'ятаю, як, повернувшись до мене, з добродушною посмішкою академік П.Т. Тронько показав знак задоволення моїм виступом (тоді ще не була з ним особисто знайома).

І тільки, зайнявши місце в залі та слухаючи виступ першого опонента В.Г. Сарбея (провідні вчені часто озвучують важливі положення стосовно теми поза написаним текстом офіційного відзиву), раптом подумала: мабуть я “переборщила” зі своєю сміливістю, треба було “дипломатичніше” відповідати на деякі закиди в офіційних відзивах. Другий опонент П.В. Михайлина, ідучи до трибуни мимо мене, доторкнувся до мого плеча і, “очевидно” зрозумівши мій нервовий стан, сказав: “Нічого-нічого, все добре”. Ось такі люди були на моєму творчому шляху. Заспокоїлась дещо, але попереду ще таємне голосування – “душа в п'ятках”. Результат – “одноголосно”. Такі овації були! Одним із перших з поздоровленням підійшов... вчений секретар Юрій Павлович. Ніби успішний захист був його персональною заслугою, мовляв, бачте, як добре підготовлена була документація. Відтоді, коли я з'являлася в Інституті, він зустрічав мене, мов “лепший друг”. Може й правда, чим важчий шлях, тим цінніша перемога.

Від вступу до аспірантури до захисту кандидатської дисертації пройшли 7 років і 4 місяці. Майже стільки часу пішло на підготовку і захист докторської дисертації. Ця подія відбулася 25 грудня 1987 р. у тому ж Інституті історії АН УРСР. Натхненна успіхом захисту кандидатської дисертації, не чекаючи навіть її затвердження у ВАК СРСР, відразу розпочала роботу на шляху до наступної мети.

З проблематикою, власне, визначилася ще раніше, в процесі підготовки кандидатської дисертації, коли з'ясувалося, що науково актуальною є проблема соціально-економічного розвитку міст тієї частини України, яка у другій половині XVII–XVIII ст. знаходилася під протекторатом Росії, зберігаючи свою державність, магдебур-

Кодацька фортеця, 1990 рік

зьке право міст та особливості соціально-економічного розвитку. Ця територія Української козацької держави офіційно тоді називалася Малоросією, а неофіційно – Гетьманщиною. У 20-х – на початку 30-х рр. ця друга назва широко використовувалася в українській історіографії. А потім, після періоду абсолютної відсутності праць та публікацій джерел з історії Гетьманщини, поодинокі дослідження вже позначали вказану територію як “Лівобережну Україну”. Цим терміном довелося послуговуватися в процесі роботи над дисертацією і мені, а вже пізніше – повернулася до терміну “Гетьманщина”.

Свято в Капулівці

Село Капулівка, що неподалік Нікополя, здавна асоціюється зі згадкою про кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка, могила якого там знаходиться. Проте майже три десятиліття існує й інша асоціація, адже саме там відбулося велелюдне і перше в Україні козацьке свято до 500-ліття його утворення. Безпосередня участь у ньому, й через роки яскравість образів і ситуацій свята, а також емоційна сила відчуття історії, порівняння мітингу з козацьким колом Запорозької Січі зобов’язують до спроби описати бачене, хоч і з усвідомленням, що слів і фарб для того навряд чи буде достатньо.

Подія, про яку йдеться, відбулася незадовго до проголошення незалежності України. Власне, святу передували численні публікації у різних виданнях (особливо активно – в часописах “Україна” та “Старожитності”) матеріалів з історії козацтва, статей про українських гетьманів і кошових отаманів. На хвилі надзвичайного піднесення патріотичного руху в пресі, на радіо, в телепередачах стало обговорюватися питання про “наругу над прахом кошового отамана Івана Сірка” під час його перепоховання восени 1967 року. Тоді череп національного героя було передано в Ленінградську лабораторію скульптора Герасимова, скульптор-реставратор якої Г.В. Лебединська відтворила образ Івана Сірка, відомий сьогодні, зокрема, завдяки його тиражуванню в шкільному підручнику з історії України. Як писалося в пресі, череп І. Сірка був загублений, але під натиском української громадськості знайдений у названій лабораторії та привезений до Нікополя. Постало питання: що з ним робити далі? Одні (серед них і добре відомі та поважні люди) пропонували виставити череп кошового отамана в експозиції козацького залу Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького; другі (серед них були теж відомі й поважні) – наполягали на необхідності відкрити могилу І. Сірка і покласти череп до колись обезглавленого скелету, в такий спосіб “спокутувати” вину за порушення праху і християнського обряду поховання. Та справа при цьому ускладнювалася тим, що керівництво області 1960-х років

розпорядилося нову могилу І. Сірка в Капулівці засипати бетоном. Про мету цієї дії можна тільки здогадуватися.

Саме тоді (в середині 1960-х рр.) науковці Інституту історії Академії наук УРСР, доктори історичних наук Володимир Олексійович Голобуцький (автор кількох об'ємних монографій з історії козацтва), Вадим Архипович Дядиченко, Олена Станіславівна Компан, кандидат історичних наук, відомий козакознавець О.М. Апанович та інші підготували проект Державної програми увічнення історії українського козацтва, створивши на острові Хортиця історико-культурний заповідник. У Запоріжжі палким прихильником реалізації цієї програми був заступник голови облвиконкому М.П. Киценко. Велику і важку роботу з організації розробки різними спеціалістами детальних планів створення заповідника, а також узгодження (від фінансистів до ідеологів) і ухвалення Урядом та ЦК КПУ цієї програми виконав заступник Голови Ради Міністрів УРСР академік Петро Тимофійович Тронько. Але тоді реалізувати названу програму не судилося.

Після нетривалої “відлиги” на початку 1970-х рр. стався маланчуківський погром української національної культури і науки та покарання її кращих репрезентантів, включаючи і так звані “оргвисновки” стосовно посадових осіб. Зауважу: у 1997 р. Інститут історії України НАНУ видав збірку документів і матеріалів під назвою “Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 1950–1980-х рр.”. З цим згортанням “відлиги” й було зв'язане спішне перепоховання праху Івана Сірка з використанням бетону, яким засипали труну.

Літо 1991 року. Наближалось свято 500-ліття українського козацтва. 9 липня (використовую запис у своєму робочому щоденнику) в облвиконкомі відбулася нарада з питання увічнення пам'яті І. Сірка. Всі присутні поставили свої підписи у явочному листі – значить, справа серйозна і персонально ніхто не хоче відповідати за можливі негативні наслідки. Більшість присутніх (серед них і я як недавно обрана Головою правління обласної організації Спілки краєзнавців України) висловилися проти ідеї розміщення черепу кошового отамана в музейній експозиції. Далі йшлося про план спорудження усипальниці, про “підзахоронення” черепу в існуюче поховання, на що потрібні час, великі кошти, техніка, робоча сила. Заступник голови Нікопольської райради заявив, що “зараз нічого робити не будемо”. Фактично, це була суть всієї наради, хоча він мав на увазі інше – кошти на це не заплановані, а часу на виконання роботи до проведення свята недостатньо. Через місяць (10-11 серпня) – свято козацької слави. Очевидно сподівалися, що якимось минеться й ця кампанія. Пропонували у ЗМІ інформувати громадськість про наміри адміністрації щодо увічнення пам'яті Івана Сірка та маловірогідність до свята

“підзахоронити” через бетонну перешкоду, що вимагає підкопу збоку до поховання. Ніби була згода, хоч і мовчазна. Як мовчали і засоби масової інформації з цього приводу, бо не отримали від місцевої влади відповідних відомостей.

Приблизно за тиждень до свята козацтва мене та завідувачку кафедри української літератури професора Клавдію Павлівну Фролову включили до складу офіційної делегації облвиконкому на святкування в Нікополі й Капулівці. Ми обидві мали виступити на мітингу, яким у Капулівці буде розпочинатися другий день свята. Обласна адміністрація була співорганізатором дійства. За моїм міркуванням, вона фінансувала офіційні витрати на його проведення, а фактично організаторами свята були Народний рух України і Товариство української мови.

За кілька днів до проведення свята мені зателефонувала відома дослідниця історії запорозького козацтва Олена Михайлівна Апанович (з якою познайомилися ще у 1971 р. на захисті кандидатської дисертації археолога І.Ф. Ковальової) і запропонувала виступити на науково-практичній конференції, що мала відбутися в Нікополі напередодні свята в Капулівці. За згодою очільника Оргкомітету поета Івана Федоровича Драча доповідь (точніше, виступ) було включено до програми конференції. Так що на святкування я потрапляла двома “шляхами”.

Організатори козацького свята (і конференції як його частини) до Нікополя мали їхати вранці 10 серпня з Дніпропетровська від готелю “Жовтневий” (тоді – елітного, “партійного”, що знаходився напроти парку ім. Шевченка). Там же транспорт облвиконкому повинен був забрати нас з Клавдією Павлівною та декана історичного факультету професора А.Г. Болебруха. Два “Рафіки” відправилися в дорогу майже одночасно. Спілкування ж між київськими та дніпропетровськими співорганізаторами свята не спостерігалось. Це означало, що кожен з них діяв самостійно.

Приїхали в Нікополь. Біля приміщення Будинку культури (може, називалося інакше) – людно. Бачу чимало знайомих людей: киян, активістів Товариства української мови з нашого обласного центру, моїх колишніх студентів, в тому числі нікопольців. Виявилось, що делегацію нашої обласної адміністрації не пропускають до зали через відсутність запрошень. Ні начальник обласного управління культури О.І. Агафонов, ні інструктор облвиконкому (чи обкому партії – забулося) М.І. Кучерявий не можуть знайти відповідального від Оргкомітету за запрошення. Раніше такого неможливо було собі уявити: обласна адміністрація та ще й співорганізатор свята залишилися без запрошень! Довелося звернутися до своїх колишніх студентів, котрі явно були причетні до організації конференції, судячи з їх активності у спілкуванні з

різними людьми. Вгадала. Невдовзі вони принесли необхідну кількість квитків-запрошень. Правда, не в звичні для начальства віп-ряди, а десь не ближче п'ятнадцятого ряду, що досить незвично для чиновників.

Однак, найцікавіше цього дня було попереду. Нагадаю, що це відбувалося незадовго до проголошення незалежності України. Головуючий І.Ф. Драч оголосив науково-практичну конференцію, присвячену 500-річчю українського козацтва, відкритою. Зазвучало: “Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля...” (тоді ще в цьому варіанті). З фойє до сцени по проходах урочистим кроком пішли прапороносці з тоді ще не узаконеними національними і державними стягами. Присутні в залі встали. Наші чиновники розгубилися – вставати чи не вставати? Передати на письмі цей “кадр” неможливо. Ряд проглядається добре, видно, що кожен із них ледь підвівся, але не розігнув коліна, дивиться направо-наліво, чи інші підвелися, кожен боїться “обігнати” інших. З наступного ряду чулися репліки обурення. Довелося таки їм підвестися і стояти, хоча й не зовсім вертикально.

Конференція була увертюрою до святкування наступного дня. Виступи мало нагадували наукові (що й зрозуміло у тій ситуації), а більше – виступи на мітингах. Усі вони закінчувалися гаслом: “Слава Україні!”. В моєму повідомленні йшлося про історичні джерела щодо історії повернення запорожців у 1734 р. на свої колишні володіння (“Вольності”) та утворення Нової Січі.

Наступного ранку (а ми вже з Клавдією Павлівною, за субординацією, були відокремлені від наших чиновників) автобусами всіх, хто вчора прибув за запрошеннями до Нікополя, перевезли до села Капулівки. Поруч з курганом і могилою Івана Сірка у полі було споруджено велику сцену заввишки сантиметрів 80-90, на ній встановлено мікрофони. Завідувач обласного управління культури вийшов з прибулого “Рафіка” у вишиванці. Нам наказав бути неподалік від східців на сцену, щоб піднятися туди перед відкриттям урочистостей як виступаючим з промовами.

Люди все прибували і прибували. З'явилося багато наметів, розгорталася торгівля книгами, сувенірами, продуктами, водою тощо. Свято розпочалося явно не за офіційним сценарієм, бо за радянського часу в нього не вписувався молебень. Через три століття після смерті кошовий отаман Запорозької Січі, легендарний козак-характерник Іван Сірко при велелюдному зібранні нащадків “козацького народу” (так українців у XVII–XVIII ст. називали в західноєвропейській пресі) отримав данину пам'яті за православним обрядом.

Ще не завершився молебень, а навколо постаменту-сцени збиралися люди, бо ось-ось мав розпочатися мітинг і всім хотілося не тільки чути, але й бачити виступаючих. На сцену вже піднялися деякі посадові особи. Аж тут

спочатку одна група, а вслід за нею друга, на сцену піднялися в одностроях вояків “рухівців” (як скорочено називали прихильників Народного руху), клином підійшли до центрального мікрофону (може, він взагалі був один — точно не пам’ятаю), у такий спосіб змусивши вже там присутніх офіційних осіб розступитися аж до країв сцени. Тут підійшли організатори Свята на чолі з І.Ф. Драчем та головою Верховної Ради УРСР І.С. Плющем, які до того були на молебні. На сцені-помості вже було тісно. Тим, хто першим зайняв місце біля мікрофону, довелося стрибати на землю. А ми з Клавдією Павлівною зрозуміли, що навряд чи доведеться виступати на мітингу, адже ми були представниками від адміністрації. А нас це більше влаштовувало, бо давало можливість спостерігати за історичним дійством, подібного якому досі ми ще не бачили. Озираємося – людей безмежне море, кінця-краю немає. Уявляю собі козацьку Генеральну раду... Підійшла охорона з міцних хлопців-рухівців і взяла в кільце сцену, відтіснивши присутніх приблизно на метр і забезпечивши вільну роботу численної преси.

Урочистий мітинг розпочався, палкі промови ораторів часто супроводжувалися схвальними або ганебними скандуваннями. Конкретно зміст виступів промовців за давністю події не можна передати, загалом, зрозуміло, вони стосувалися ролі козацтва в історії українського народу, боротьби за збереження рідної землі від загарбників, необхідності увічнення пам’яті національних героїв і славних епізодів переможних битв запорозьких козаків тощо.

Найбільше закарбувалася в пам’яті полум’яна промова майстерного оратора і відомого письменника Володимира Яворівського. Це був психологічний пік патріотичного настрою багатотисячної публіки. Промовець справедливо обурювався відношенням влади до збереження пам’яті національних героїв, зокрема, “знуцанням” над прахом кошового отамана І. Сірка, коли спочатку під час його перепоховання забрали череп, який тривалий час не повертали з реставраційної лабораторії Герасимова, а тепер тримають його в сейфі райвиконкому, замість того, щоб покласти його до скелета в могилу. Після фрази, що треба вимагати, аби череп негайно привезли з Нікополя і поклали в могилу, всі присутні стали скандувати: “Не-гай-но, не-гай-но!” Знаходячись під впливом, по суті, правильних промов, перебуваючи серед психологічно заведеної багатотисячної публіки, але ще не втративши почуття здорового глузду і знаючи, що труна кошового засипана бетоном і добратися до неї “негайно” неможливо, намагаюся про це сказати тим, хто стояв поруч. Намагання було марним. Обстановка була настільки напруженою, що, звичайно, ніхто не слухав пояснень. Кілька чоловік перевели свої погляди від сцени на мене і без перерви продовжували скандувати: “Не-гай-но!”.

Складалося враження, ніби я винна в тому, що череп І. Сірка знаходиться в сейфі райради і що я мушу негайно його доставити в Капулівку. Тут вже щось пояснювати було небезпечно. А тим часом І.С. Плюща і когось з місцевої адміністрації стали тягнути за рукава, змушуючи “негайно” привезти в Капулівку з Нікополя череп І. Сірка. Тим мітинг і закінчився, мітингарі розосередилися навколо, свято продовжувалося в інших формах – різноманітних і ще не знаних, незвичних після десятиліть радянських свят і організованих мітингів.

Наш начальник управління культури незабаром вийшов з “Рафіка” вже не у вишиванці, а в тенісці, аби не привертати до себе уваги...

Свято тривало... А завершилося патріотичною ходою. Свято було потужним проявом національного єднання. Україна стояла на порозі проголошення своєї незалежності...

На відкритті пам'ятного знака «Новий Кодак», 2007 рік

Чверть століття причетності до історії першої вищої школи на Придніпров'ї

Цю сторінку, а радше розділ, історії життя розпочато восени 1995 р. і відкрито, можна сказати, не з власної волі та майже несподівано. Так іноді трапляється, коли “коса знаходить на камінь”. Проте, на душі було тяжко й тривожно. У минулому залишилися колеги, учні, створена кафедра, що знаходилася в стадії піднесення і уваги до неї громадськості на хвилі розбудови незалежної держави, авторитет і повага (останнє з лексики офіційних в ті роки характеристик, але приємно думати про їх адекватність), а попереду – невідомість, новий колектив,

загальна атмосфера, сумнів у потрібності набутої професії в технічному виші. Знала тільки – назад вороття не буде, нехай і заради збереження своєї гідності, але ж пішла сама і сама просила прийняти на роботу там, де завідомо буде некомфортно працювати – знаю всього кілька викладачів-істориків.

З чоловіком, 2002 рік

Навіть ректора майже не знала – до цього доводилось кілька разів бачити на заходах культурно-історичного характеру, здається в музеї ім. Дмитра Яворницького. Пригнічений настрої патріота свого університету (так себе завжди відчувала зі студентських років) посилювався фізичними стражданнями через активну фазу захворювання суглобів.

Противагами песимізму були тільки підтримка чоловіка (на той час директора історичного музею ім. Д. Яворницького) та впевненість у позитивній репутації в середовищі активної громадськості, принаймні, міста. Вважаю, що люди сільського походження (надто, ще не таких далеких часів) завжди відчували на собі роль громадської опінії, що впливала на формування характеру і поведінки, таких чеснот, як відношення до роботи, повага до старших і керівників, готовність надати допомогу в разі необхідності тощо. Навіть найближчі друзі та колеги-учні не могли зарадити справі й заспокоїти, бо ніхто не був посвячений у намір змінити місце роботи, окрім однієї співробітниці кафедри, яка зненацька застала мене в кабінеті у сльозах після вирішальної розмови (по суті, “або-або”), та, мабуть, і вона думала, що то намір на емоції...

Ректор Геннадій Григорович Півняк

Отже, у призначений день і час відбулася зустріч з ректором гірничої академії Геннадієм Григоровичем Півняком, який тоді очолював і Раду ректорів вищів нашого регіону та добре знав стан справ у вищих навчальних закладах. Це, мабуть, сприяло тому, що він з розумінням сприйняв мотиви мого переходу з університету до гірничої академії, знайшов обнадійливі слова...

Проте, залишимо осторонь емоції, можливо і вельми цікавий сюжет сприйняття несподіваної колеги завідувачем кафедри та колективом, в якому мені судилося працювати (пізніше жартома я називала себе “подкидьшем“ в колективі). Природно, що різними каналами нові колеги з’ясовували причини незрозумілого переходу з університету, наявність негативного “хвоста“. Немає. І не могло бути.

А мені вже ніколи було мучитися сумнівами й острахом невідомості. Як історик і краєзнавець відразу відчула подих часу в тепер вже моїх стінах першого вищого навчального закладу в нашому краї. Адже це його професорсько-викладацький склад був ініціатором створення в Катеринославі Наукового товариства (КНТ, 1901 р.), яке поширювало серед населення культурно-освітні та технічні знання. Це КНТ і особисто директор Катеринославського вищого гірничого училища (згодом – інституту) С.М. Сучков брали участь у створенні губернської Вченої архівної комісії (1903 р.), по суті, історичної установи, яка відіграла велику роль у віднайденні, збереженні та публікації історичних джерел з державних установ, церков та приватних зібрань. Катеринославське наукове товариство долучилося й до підготовки і проведення в губернському місті 1905 р. XIII Археологічного з’їзду і видання об’ємного “Наукового збірника“ краєзнавчих матеріалів за редакцією професора хімії В. В. Курилова. КНТ ініціювало й запрошення на посаду директора обласного музею (нині – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького) відомого, козакознавця, етнографа й археолога, на той час професора Московського університету Дмитра Івановича Яворницького. Ще пізніше велика група вчених Катеринославського гірничого інституту на чолі з директором (ректором) Миколою Йосиповичем Лебедевим клопоталася і провела значну організаційну роботу по створенню і функціонуванню в Катеринославі Вищих жіночих курсів (1916 р.), які стали початком виникнення незабаром університету та медичного інституту. І це ще не все. Відомо, що до Катеринославської “Просвіти“, яка виникла на хвилі культурно-національного руху під час Першої революції в Російській імперії 1905–1907 р., належали деякі викладачі та співробітники гірничого інституту. Серед них найвідоміші – професор Михайло Михайлович Федоров (пізніше – директор Інституту технічної механіки АН УРСР, академік, фундатор наукової школи гірничих механіків). Насамкінець, студенти КВГУ були активними

учасниками революційного руху 1905–1907 рр. Такий “послужний список“ гірничого (з 1992 р. – Національної гірничої академії) не міг не вплинути на швидкий процес мого входження в новий колектив, фактично, на відсутність якогось дискомфорту.

Все зазначене поєднувалося з максимально сприятливими умовами роботи “на новому поприщі”. Так, відразу було узгоджено питання про перехід (переведення) з університету мого аспіранта першого року навчання Юрія Земського (нині – вже знаний професор). Інші аспіранти залишилися в університеті, але всі були доведені до захисту дисертації. Варто зауважити, що Ю. Земський також, по-перше, повірив, що науковий керівник на новому місці роботи зможе довести його до захисту дисертації, по-друге, також підпав під магію славної історії і традицій гірничої академії. Власне, він став першим в системній підготовці кандидатів історичних наук на кафедрі. Звичайно, без підтримки ректора Геннадія Григоровича Півняка, очільника одного з провідних технічних вишів України, це було б неможливим. Він умів передбачити перспективи розвитку вишу в різних аспектах (наукових, освітніх, економічних, міжнародних тощо). Як приклад: через два десятиліття виявилось, що “передбачив” (і спрямував на те зусилля всього колективу) його перетворення в Національний технічний університет “Дніпровська політехніка” з включенням у шеренгу спеціальностей гуманітарного напрямку.

Кафедра історії й українознавства, 1990-ті роки

З Віктором Юхимовичем Пушкіним, 1997 рік

З самого початку була абсолютна підтримка з боку завідувача кафедри, професора Віктора Юхимовича Пушкіна, котрий без остраху якоїсь конкуренції також побачив реальний шлях розвитку кафедри, підготовки кваліфікованих кадрів, підвищення її авторитету, а відтак, і загалом гірничої академії. Дійсно, очолювана ним кафедра серед всіх інших однойменних у вишах регіону мала найбільший авторитет. Між іншим, цьому сприяв цілий ряд обставин, точніше, показників такого авторитету. Зазначу, що коли в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х років розпочався процес переосмислення ролі соціально-гуманітарних кафедр у нових історичних реаліях, професор В.Ю. Пушкін разом з тодішнім завідувачем кафедри професором В.Г. Поставним та проректором з гуманітарних питань В.І. Тесленком розробили комплексну програму гуманітарної освіти та виховання студентів технічних вузів, за що отримали Диплом I ступеня Міністерства освіти України. Скористаюся тут витягом з ювілейної статті про В.Ю. Пушкіна (до 80-річчя з дня народження): “Саме на початку його керівництва кафедрою у вузах впроваджувалася нова навчальна дисципліна “Політологія”. Це була дуже складна справа за відсутності тоді розробленої та затвердженої Міністерством програми підручників і навчально-методичних посібників, а також відсутності професійно підготовлених викладачів. Завдяки його ерудиції, педагогічному досвіду і унікальному

організаторському таланту студенти не відчували цих кафедральних проблем і отримували якісне викладання дисципліни. Віктор Юхимович невдовзі став одним з найавторитетніших в Україні політологів. З'явилися на кафедрі кваліфіковані політологи, в тому числі з “базовою освітою”. Секція політологів, яку очолювала доцент Валентина Василівна Литвиненко, активно працювала над підготовкою навчально-методичних посібників, тестових завдань тощо. Звичайно, така робоча, творча атмосфера не могла не подобатися людині, яка звикла постійно працювати за покликанням, а не “з-під палки”.

Розслаблення в напруженості робочого ритму не було – всі “при ділі”. Ю.М. Чекушина та В.І. Федорова опікувалися підготовкою методичних матеріалів до викладання, власне, нової для колишньої кафедри історії КПРС навчальної дисципліни “Історія України”. Викладачі ділової української мови взагалі, здавалося, без відпочинку, окрім великого навчального навантаження, організовували різні заходи культурно-освітнього характеру, залучаючи широкий студентський актив. Через деякий час ця їхня робота була зосереджена у створеному ними ж Центрі української мови ім. Олеса Гончара. Його очолила доцент Світлана Євгенівна Ігнат'єва. У соціологів своїх проблем було достатньо. Ірина Сергіївна Полторак згуртувала навколо себе молодих соціологів, які відразу включалися в активну діяльність колективу кафедри.

Отже, в такому загальному робочому ритмі навіть при бажанні обмежитися “необхідним” не можна було. Тим більше, що того року (1995-го) довелося за дорученням Міністерства освіти України працювати у складі групи вчених (С.В. Кульчицький, Я.І. Калакура, Б.І. Корольов), розробляючи програму курсу “Історія України” для технічних вищих навчальних закладів. Ще серйознішою для мене була підготовка “пробного” шкільного підручника “Історія України” так званого “нового покоління”. Адже, по суті, доводилося на свій розсуд (без нової програми) відбирати і компонувати матеріал. Раніше “периферійні” історики до такої справи фактично не залучалися. Значно легше розробляти якусь наукову проблему. А тут треба враховувати вікові особливості школяра, рівень професійної підготовки вчителя історії того часу, коли існували засвоєні ними протягом багатьох десятиліть ідеологічні штампи, коли не було місця для об'єктивного висвітлення історії. Взагалі, створення шкільних підручників з “Історії України” для різних класів заслуговує на окрему розповідь у контексті процесу державотворення й освіти. Зазначу тільки, що мені випало писати підручник для 8-го класу загальноосвітньої школи, який хронологічно охоплює XVI–XVIII століття (мої наукові студії відносяться переважно до цього періоду). Доводилося часто зустрічатися з вчителями, бо тоді влаштовувалися публічні обговорення тексту. Це вимагало значних затрат часу. У 1996 р. цей перший підручник для шкіл всієї України

був виданий великим накладом у видавництві “Гене́за”. Згодом він у доопрацьованому згідно з новими програмами (вони кілька разів змінювалися) перевидавався, в тому числі російською та угорською мовами.

Для студентів Гірничої академії наша історична секція кафедри (до речі, вона була перейменована на кафедру історії та політичної теорії) підготувала навчальний посібник “Політична історія України”, редагуванням якого довелося займатися. А незабаром, коли у зв’язку з утворенням юридичного факультету кафедра взяла на себе обов’язок викладати навчальну дисципліну “Історія держави і права України”, на певний час основна увага була зосереджена на розробці навчальної програми та лекційного курсу з цієї дисципліни, а також написанні навчального посібника “Історія держави і права України”. Він отримав гриф Міністерства освіти і науки України (МОН України) і був опублікований вже у 1998 р. В наступні роки мною також був опублікований (з грифом МОН України) навчальний посібник для практичних занять з цієї дисципліни (“Хрестоматія”) та кілька навчально-методичних посібників для студентів-заочників. Пишу ці рядки не для того, щоб самій здивуватися, звідки бралися сили і час, а щоб показати, наскільки вся кафедра зайнята була проблемами підвищення рівня викладання й якості знань студентів.

Перехід на роботу в гірничому виші, природно, дещо змінив мої наукові студії. Стан здоров’я перекрив можливості для участі в міжнародних конференціях і зв’язків з вченими інших держав. Та й триваліші відрядження для роботи в архівах і рукописних відділах крупних бібліотек стали проблематичними. Хоча в столицю на короткий час вдавалося вибратися, оскільки до цього зобов’язувало членство у спеціалізованій вченій раді Інституту української археографії НАН України протягом більше двох десятків років поспіль. Очевидно, що спілкування з багатьма провідними українськими вченими на захистах дисертацій, різних наукових конференціях впливало на те, що не було відчуття відірваності від історичної науки, загального історіографічного процесу в Україні. Досить часто виступала офіційним опонентом на захистах докторських та кандидатських дисертацій, публікувала статті в енциклопедичних виданнях тощо. Важливо, що наукові заняття різного роду також заохочувалися, не було жодного випадку обмеження у відрядженнях, на що часто скаржилися колеги з інших вишів. Іноді вони висловлювали свою заздрість: невже в технічному виші історики можуть вільно їздити на наукові конференції, працювати в архівах, в тому числі Москви та Санкт-Петербурга (адже архівні джерела з історії нашої держави зберігаються саме там). А я “потихеньку” ставала все більшим патріотом мого (!) вишу, першого, з багатою історією.

До історії Катеринославського вищого гірничого училища, а нині вже Національного технічного університету “Дніпровська політехніка” безпосередньо звернулася відразу після того, як стала частиною його колективу. Першими публікаціями були невеликі статті про науково-технічну інтелігенцію України (читай: вчених КВГУ) в революційних подіях 1905–1907 рр., а також про документи Департаменту поліції стосовно антиурядової діяльності професора (майбутнього академіка) Олександра Митрофановича Терпигорєва.

Наближалася ціла серія різних ювілеїв (академії, музею ім. Дмитра Яворницького, КНТ, революції тощо). Цього не можна було залишати без уваги.

*Історики міста і працівники музею ім. Д.І. Яворницького,
2010-і роки*

Так з’явилися публікації статей і документів, що висвітлювали ту чи іншу сторінку історії вишу або життя і діяльність окремих вчених-гірників. Спільно з історичним музеєм ім. Дмитра Яворницького у 2004 р. було видано невелику, але дуже цікаву книжку “Академік Д.І. Яворницький і перша вища гірнична школа України: Документи і матеріали” (автори: С.В. Абросимова, В.С. Савчук, І.М. Єлінов, Г.К. Швидько). Внаслідок архівних знахідок, наприклад, листування Д.І. Яворницького і професора гірничої механіки Михайла Михайловича Федорова відкрилася таємниця участі професора в

Катеринославській “Просвіті” та його роботи в Кам’янець-Подільському українському університеті. Так у часописі “Бористен” з’явилася об’ємна історична розвідка “Невідомий додаток до відомої біографії”

А далі в поле зору історика потрапив професор Йосип Ісаакович Танатар, відомий вчений, засновник наукової рудної школи, вихованець КВГУ першого набору (відповідно, і першого випуску), який закінчив Мюнхенський університет і мав диплом доктора натурфілософії, забутий першовідкривач уранової руди у Жовтих Водах. На щастя, зберіглися два томи архівної справи вченого, а в родинному зібранні – багато фотографій та інших матеріалів, які дали можливість написати про його нелегке життя і діяльність кілька статей та книгу “Криворожский Галилей” (2006 р.).

Між іншим, вона стала обґрунтуванням для увічнення імені Й.І. Танатара у назві однієї з вулиць міста Мелітополь (де він народився).

А далі зійти з цього зачарованого дослідницького поля було вже просто неможливо. Відкривалися нові цікаві імена видатних вчених гірничого інституту, а в їх життєписі – цікаві або й трагічні сторінки. На сьогодні опубліковано більше чотирьох десятків нарисів про вчених нашого славного навчального закладу.

Переважно, це професори “золотого віку” нашого вишу – першої чверті ХХ століття, коли формувалися знамениті наукові школи, зроблені важливі наукові відкриття, з’явилися нові гірничі спеціальності, але ще не розгорнулися політичні репресії, ганебні судові процеси і несправедливі вироки, ще не перервалися повністю міжнародні наукові зв’язки. Серед імен, чие життя та діяльність знайшли

Презентація монографії про професора І.І. Танатара, 2006 рік

висвітлення в картинах, професори: М.Й. Лебедєв, В.М. Маковський, Л.Л. Іванов, О.В. Гуськов, П.Г. Рубін, М.О. Павлов, Л.М. Фортунато, П.М. Леонтовський, Л.В. Писаржевський, Я.І. Грдина, О.М. Динник, І.Ю. Огієвецький та інші. Під жаклиний молот репресій потрапили вчені І.П. Бухиник, А.Є. Гутт, І.С. Новосільцев, Г.Є. Євреїнов, С.С. Гембицький.

Пізнiший перiод iсторiї вишу вiдображений у картинах про С.А. Волотковського, А.І. Зiльбермана, Л.Д. Шевякова, О.В. Колоколова, І.Г. Лисиці, М.Я. Бiлiченка, Ф.В. Флоринського та iн. Варто зауважити, що паралельно iсторiєю гiрничого iнституту ґрунтовно займався керiвник музею НГУ iменi О.М. Поля Іван Михайлович Єлинов, великий трудяга й ентузіаст своєї справи. Завдяки йому було вiдкрито багато цiкавих фактiв з iсторiї нашого навчального закладу.

Столитній ювiлей академiї у 1999 р. урочисто вiдзначено зборами колективу в театрi опери та балету. Як годиться за традицiєю були присутнi почеснi гості, випускники гiрничого iнституту рiзних рокiв. Були й iншi заходи – публiкацiї в рiзних виданнях, ряд iнтерв'ю ректора у газетах i часописах, якi не стiльки розкривали iсторiю вишу, скiльки свiдчили про якiсний рiвень розвитку навчального закладу та показували, якi перспективи руху в освiтнiй, науковiй, iнтеграцiйнiй тощо сферах бачить керiвник. А от висвiтлювати iсторiю вишу бiльше належало нам, iсторикам. Тодi був виданий присвячений ювiлею академiї "Щорiчник" НГАУ. Вийшов збiрник документiв i матерiалiв з iсторiї полiтичних репресiй 20-х – початку 50-х рокiв ХХ ст. "За вiдсутнiстю складу злочину...", в якому вперше було опублiковано документи про репресованих вчених-гiрникiв. Їх втрата, безумовно, негативно позначилась i на станi освiти й науки в гiрничому iнститутi того часу. Документи були пiдготовленi до публiкацiї завiдувачем музею НГУ iм. О.М. Поля Іваном Михайловичем Єлиновим. Тут варто зауважити таку обставину. Ще весною 1991 р. був прийнятий Закон "Про реабiлітацiю жертв полiтичних репресiй в Україні". На його виконання було вiдкрито доступ до архiвiв Служби Безпеки України. Тодi з'явився великий проект Нацiональної академiї наук України "Реабiлітованi iсторiєю" пiд керiвництвом академіка П.Т. Тронька (нагадаю: почесного професора нашого унiверситету). В рамках цiєї державної програми було утворено обласну редколегiю (куди було включено й мене) по пiдготовцi та виданню серiї книг пiд загальною назвою "Реабiлітованi iсторiєю". Група днiпропетровських дослiдникiв (серед них i ми з І. М. Єлиновим) отримала допуск для роботи в архiвi СБУ над судовими справами жертв полiтичних репресiй. Ряд наших картин з цiєї тематики надруковано в томi "Вiдроджена пам'ять" (1999 р.).

Візит академіка П.Т. Тронька до НГАУ, 1996 рік

Так що видані І.М. Єліновим документи судових справ вчених гірничого інституту відкрили трагічну сторінку його історії.

Власне, від ювілейного року завдяки зусиллям Народного музею НГУ ім. О.М. Поля і кафедри історії та політичної теорії йшов безперервний процес пошуку матеріалів, виявлення нових фактів з історії університету або з життя та діяльності окремих вчених. Так з'явилася моя монографія “Криворожський Галілей” (2006 р.) про вченого-мінералога Йосифа Ісааковича Танатара, “Нариси з історії Національного гірничого університету” (2006) І.М. Єлінова, спогади одного з перших професорів КВГУ Павла Германовича Рубіна, насичені іменами, подіями, фактами (2009). Зауважу, що “Нариси” і спогади П.Г. Рубіна під назвою “Записи” опубліковані за моєю редакцією (про це – тільки задля демонстрації обсягу роботи).

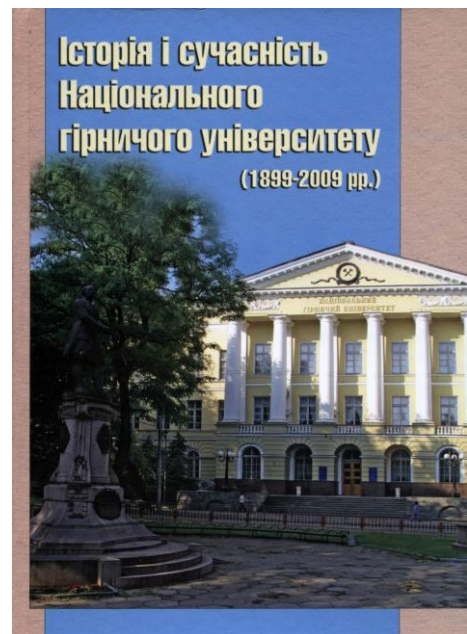
У 2003 р. очолюваний професором В.Ю. Пушкіним Інститут гуманітарних проблем започаткував документально-художню серію видань “Особистості НГУ: життя і творчість”, внаслідок чого маємо ряд надзвичайно цікавих мемуарів та спогадів колег про окремих вчених. Правда, у цьому брав активну участь від нас лише В.Ю. Пушкін (такий вже жанр видання, що не потребує зайвого стороннього втручання).

Час швидкоплинний. І вже наближалось 110-річчя НГУ. Накопичені матеріали з історії навчального закладу, наявність розрізнених публікацій у різних виданнях давали підстави для ідеї написання узагальненої, але стислої, історії НГУ від часу виникнення до сьогодення. Це була наша колективна праця (автори: професори В.Ю. Пушкін, Г.К. Швидько, доценти Д.В. Колісник, Л.О. Колісник, І.О. Кочергін, Г.Л. Первий, А.В. Поух, завідувач музею НГУ І.М. Єлінов) за редакцією проф. Г.К. Швидько.

Кому доводилося бути науковим редактором, знає, як важко редагувати колективну цілісну працю (не збірник праць) з єдиними вимогами до стилю та змісту її частин. Наш колектив зміг подолати всі труднощі, розбіжності у поглядах на деякі питання. Наслідком колективної роботи стала поява влітку 2009 р. об'ємної книги "Історія і сучасність Національного гірничого університету (1899-2009 рр.)". У передмові ректора НГУ академіка Г.Г. Півняка зазначено: "В монографії висвітлене тривале і розмаїте життя гідного окремої писаної історії вищого навчального закладу, що втілював у собі основні риси всіх епох у розвитку країни, історії міста і великого промислового регіону".

І ще одне десятиліття промайнуло ніби мить. Щорічно у виданні "Моє Придніпров'я: календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на ... рік" з'являються нариси про наших видатних вчених (не тільки мої, але і колеги І.О. Кочергіна, Г.Л. Первого, П.О. Чернобая) та загалом з історії університету. Оскільки Календар користується попитом у школярів області, то думаю, що вони також відіграють певну роль у виборі ними своєї професії.

Працюючи над різними сюжетами історії НГУ, звернула увагу на, здавалося б, очевидну прогалину. У нас майже немає відомостей про відповідальну й багатогранну діяльність очільників вишу різних років. Так з'явився задум зібрати матеріали про всіх, хто тривалий чи короткий час очолював навчальний заклад від часу його виникнення до наших днів. Це була досить тривала і важка справа, бо іноді відомості треба було збирати "по крихітках". Наприклад, "формулярний список" (особова справа) першого директора КВГУ Сергія Миколайовича Сучкова не зберіглася. У фонді гірничого інституту Державного архіву Дніпропетровської області є справа про знищення особових справ вчених із зазначенням їх обсягу. Особова справа

На засіданні клубу «Грані», 2012 рік

С.М. Сучкова нараховувала 215 аркушів (між іншим, справа другого ректора М.Й. Лебедева – 618 арк.). С.М. Сучков очолював КВГУ в 1899–1908 рр., тобто в період його утворення і становлення як науково-освітньої установи. При ньому були закладені принципи формування професорсько-викладацького корпусу і системи підготовки інженерів для гірничої та заводської промисловості, закладалися основи для виникнення наукових шкіл, налагоджувалися зв'язки із зарубіжними вищими навчальними закладами і провідними вченими. А що ми знаємо про нього як гірничого інженера, педагога, керівника вищої гірничої школи великого промислового регіону? Відомостей – мінімум. Випускник Петербурзького гірничого інституту, редактор фахового часопису акціонерного об'єднання власників гірничопромислових і металургійних підприємств півдня Російської імперії “Горнозаводской листок”, директор (ректор) КВГУ, віце-директор Гірничого департаменту, начальник Гірничого управління Південної Росії (воно знаходилося у Катеринославі), викладач статистики Катеринославського гірничого інституту. Це лише його службова кар'єра. Де і в якій родині народився, під впливом чого формувався його світогляд та визначився вибір професії, якою була його сім'я, коло спілкування, в кінці-кінців, за яких

обставин він помер у 1921 р.? З'ясування цього ще попереду. Скажімо, чим пояснюється його демократична позиція стосовно студентської активності у роки революції 1905–1907 рр. (це видно з документів поліції) чи його участь у діяльності губернської вченої архівної комісії? У спогадах одного відомого письменника знайшла інформацію про брата С.М. Сучкова, учасника демократичного руху у другій половині XIX ст., а разом з тим і згадку про його матір, яка мала англійське походження. Отже, “слід взято”, а далі треба шукати, бо кожна людина залишає свій слід на землі.

Колектив кафедри історії та політичної теорії з ректором, академіком Г.Г. Півняком і його дружиною Г.А. Півняк, 2010-і роки

Тут сказано для прикладу лише про одного ректора. А їх було не так мало. Серед них і видатні особистості – вчені першої чверті XX ст. (М.Й. Лебедєв, О.М. Терпигорєв, С.А. Заборовський, Я.І. Грдина, Л.В. Писаржевський, В.М. Маковський), які тривалий (М.Й. Лебедєв) чи короткий (всі інші) час стояли біля керма вишу. Були й піддані політичним репресіям (М.І. Волін, Є.І. Черепов, П.І. Герасимов). Майже чверть століття гірничий інститут очолював Петро Григорович Нестеренко, на долю якого випали організаційне забезпечення евакуації ДГІ у 1941 р. та відбудова зруйнованих споруд інституту після повернення до рідного міста, відновлення науково-освітнього корпусу, забезпечення вченими і випускниками відбудови

шахт Донбасу, розвідка вугленосності Західного Донбасу, що прискорило процес його промислової розробки.

З осені 1982 р. до сьогодні перший у регіоні і найкращий (хто заперечить?) вищий навчальний заклад очолює 17-й ректор, видатний вчений, педагог і організатор вищої школи, академік НАН України Геннадій Григорович Півняк. У мене, гуманітарія, свій погляд на історію і сьогодення. Природно, що не можу оцінити істинну вартість наукових досягнень вченого (про це говорять дві Державні премії України в галузі науки і техніки). Для мене промовистими є такі факти: 37 років очільництва охоплюють різні епохи в розвитку країни, призначення на дуже відповідальну посаду згідно з наказом Міністерства і обрання на конкурентній основі шляхом таємного голосування професорсько-викладацького складу, співробітників і студентів.

На засіданні спеціалізованої вченої ради, 2011 рік

Тут треба бути непересічною людиною, вченим, педагогом, організатором. Інакше не стало б сили керманичу провести виш, цей “Ноїв ковчег”, по бурхливому житейському морю від гірничого інституту через статусні етапи Державної гірничої академії України, Національної гірничої академії України, Національного гірничого університету до Національного

технічного університету “Дніпровська політехніка”. Це ж не просто зміна вивіски – це зростання, а зростання вимагає концентрації значних і спільних зусиль керівника і всього колективу. Досягнення мети неможливе без великих знань, мислення державного рівня, відчуття тенденцій у розвитку економіки держави в цілому, науки й освіти, бачення перспективи курсу руху вишу.

Звичайно, приємно перебувати “у променях слави” університету, керованого Людиною і Особистістю. Вже давно нікого не дивує, що професор історії України працює в технічному університеті, а не на історичному факультеті. Проте це так – ремарка по ходу розповіді. А підсумком роботи над дослідженням життя і діяльності керівників вищого навчального закладу у різні роки стала книга “Нариси з історії Національного гірничого університету (1899-2015): Ректори” (НГУ, 2015).

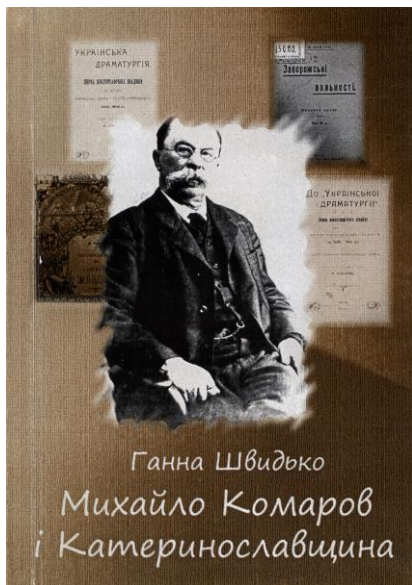
Переконана, що вивчення історії НТУ, життя, педагогічної та наукової діяльності вчених має продовжуватися, бо є що вивчати, є кому вивчати і є всі умови для таких досліджень.

Аби не повертатися до питання про евристичну роботу, яка в разі успіху завершується опублікованими статтями, брошурами та книгами, скажу наступне. Творча, спокійна атмосфера дала можливість для підготовки і видання двох об’ємних книг (крім вже названих) з іншої тематики, а також невеликої – мемуарного характеру. У цьому відношенні для мене був успішним 2004 рік. Тоді крім “Хрестоматії з історії держави і права України” була видана унікальна пам’ятка історії України першої чверті XVIII ст., що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, під назвою “Компут і ревізія Миргородського полку 1723 року”. Це ревізія складу населення та маєтностей однієї з адміністративно-територіальних одиниць Української козацької держави. Введення цієї пам’ятки до наукового обігу розширює джерельну базу для вивчення соціально-економічного розвитку козацької держави вказаного періоду. Крім того, хто шукає корені свого родоводу на Полтавщині, може спробувати знайти їх в поіменних списках козаків, міщан та селян виданої пам’ятки.

Того ж року у видавництві “Генеза” вийшла перша частина спогадів “У променях пам’яті” (Київ, 2004), в яких описано життя і побут маленького колгоспного села на Дніпропетровщині у другій половині 40-х–60-х роках минулого століття через сприйняття автора.

Вважаю вартим назвати і монографію, написанню якої було віддано кілька років. Книга “Михайло Комаров і Катеринославщина” (Дн., 2011) є не суто науковою працею, а одночасно і краєзнавчим дослідженням. Чому М. Комаров потрапив в орбіту мого дослідницького інтересу? Михайло Федорович Комаров (1844–1913 рр.) – це мій земляк із слободи Дмитрівка

Павлоградського повіту, який закінчив Катеринославську класичну гімназію, а потім юридичний факультет Харківського університету.

Все своє життя він жив із заробітку, працюючи адвокатом. Але при цьому він став зачинателем української бібліографії, авторитетним літературним критиком, лексикографом, під орудою якого було напрацьовано і видано у 4-х об'ємних томах російсько-український словник, перекладачем, видавцем творів ряду призабутих авторів, просвітянином, який писав і видавав дешеві книжечки для народу з метою поширення природничих та історичних знань, громадським діячем, який спілкувався з Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, Лесею Українкою, Борисом Грінченком, Миколою Лисенком, Дмитром

Яворницьким та іншими відомими культурними діячами того часу. В “Українській літературній енциклопедії” (Київ, 1990) можна знайти окремі статті про М. Комарова, його брата Олександра (Степовика) та чотирьох дітей. Його син Богдан, продовжуючи справу батька на ниві бібліографії та поширення природничих знань серед народу і опинившись далеко від України, став заслуженим діячем науки і техніки Таджикиської РСР. У моєму селі Дмитрівка нині одна з вулиць називається іменем Михайла Комарова. Герой названої книги ніколи не забував своєї малої батьківщини, хоча останні 25 років життя він провів в Одесі, там у науковій бібліотеці зберігається і “Архів М. Комарова”. А мені було надзвичайно цікаво заглибитися у складний культурний процес України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст.

Ретроспективний огляд роботи в колись для мене новому і малознайомому, а тепер вже своєму колективі буде щербатим без врахування одного з важливих напрямів занять кафедри, в яких також довелося взяти безпосередню участь. Мова йде про дослідження історії та культури рідного краю. Для мене ж це не була якась нова сфера діяльності, й був певний досвід. Тим більше, що весною 1991 р. на установчих зборах краєзнавців і громадськості у присутності Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців України академіка Петра Тимофійовича Тронька мене було обрано головою правління обласної організації краєзнавців (нині – Національної спілки краєзнавців України). Зауважу, що організаційне відродження історичного краєзнавства в державі після десятиліть його фактичної заборони в межах Союзу відбувалося досить повільно. Правда, дещо кращою була ситуація в столиці та крупних університетських містах. Краєзнавців нашої області – як вчених, так і аматорів

– можна було назвати поіменно. Та й до юридичного оформлення організації в межах області (з її низовими структурами) було ще далеко. Але поживавлення відчувалося, “по ходу” напрацьовувалися форми роботи.

Тягар обов’язків нового громадського доручення спочатку проявився у своєрідному вигляді. Першими стали дошкуляти люди поважного, а то й похилого віку, які вважали себе краєзнавцями вже тому, що цікавилися, а не досліджували якесь питання з історії чи культури краю. Вони вимагали рекомендувати до друку статтю або брошуру, яка переважно була компіляцією з існуючої літератури або просто вигадкою з додатком гасел. Витративши час на читання таких нісенітниць, треба було ще знайти відповідні слова для пояснення автору (іноді дуже амбітному), що треба допрацювати, знайти документи і т.д. та побажати успіхів.

Засідання клубу «Ріднокрай», 2000 рік

З часом таких краєзнавців ставало все менше, натомість, розширювалося коло людей, дійсно захоплених краєзнавчими пошуками. Зауважу принагідно, що цьому певною мірою сприяло і спілкування з краєзнавцями на засіданнях клубу “Ріднокрай”, який виник восени 1990 р. при відділі краєзнавчої літератури обласної наукової універсальної бібліотеки завдяки завідувачці Надії Миколаївні Титовій (нині вона є директором бібліотеки).

Найлегше було щось дослідити, написати, виступити з доповіддю. Треба було також відстежувати появу краєзнавчих праць, давати рецензії на краєзнавчі дослідження чи на прохання автора писати передмову... Активізація науково-краєзнавчих занять кафедри як творчого колективу відноситься до кінця 1990-х років. На її базі виник вже згаданий раніше Інститут гуманітарних проблем (ІГП, директор – професор В.Ю. Пушкін). Моя аспірантка Л.І. Удод підготувала кандидатську дисертацію на тему: “Роль історичного краєзнавства у відродженні історичної пам’яті українського народу (1980 – 1990-і рр.)”, яку захистила у 2001 р. Але не цей факт можна вважати відправним у відкритті важливого напрямку роботи нашого колективу. ІГП, обласна організація краєзнавців за рішенням Правління ВСК України підготували і провели 27-28 вересня 1999 р. в стінах гірничої академії ІХ Всеукраїнську наукову конференцію “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”. З програмною доповіддю виступив академік П.Т. Тронько. Ця подія, ніби не зовсім властива технічному вишу, по-перше, була визнанням давніх краєзнавчих традицій навчального закладу, якому саме тоді виповнювалося сто років з часу заснування (згадаймо участь КВГУ у підготовці та проведенні в Катеринославі XIII Археологічного з’їзду), по-друге, вона дала поштовх активізації та урізноманітненню нашої діяльності в цьому напрямі.

Візит академіка П.Т. Тронька до НГАУ, 1999 рік

Найбільш промовистим показником нашої роботи з цього напрямку можна назвати щорічне проведення регіональної краєзнавчої конференції з чітко визначеної попередньо проблеми з історії та культури Придніпров'я. Участь у таких конференціях дослідників з багатьох міст України, в тому числі й Києва, була основною мотивацією перетворення конференції з регіональної на Всеукраїнську. За період проведення наших краєзнавчих конференцій вже з'явилися й певні традиції. Між іншим, учасники кожної конференції не тільки відзначають високий рівень (науковий, організаційний, освітній) такого зібрання краєзнавців, а й звертають увагу на відношення керівництва університету до роботи "гуманітаріїв", до їх наукових і краєзнавчих занять. Дехто просто з подивом і захопленням говорить, що завидує нам. Це, звичайно, приємно. І це правда.

Оскільки, як правило, доповідачі оприлюднюють результати відкриття ними раніше невідомих фактів з історії та культури Придніпров'я, згодом вони, з урахуванням заданих питань і дискусії, подають наукові статті до опублікування в нашому науковому щорічнику "Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки". Як головний редактор цього щорічника можу із задоволенням відзначити, що він має свого читача, який цікавиться багатою історією та культурою рідного краю. А як просто історик, який працює й на цьому дослідницькому полі, зазначу відсутність зосередження на розробці якоїсь однієї проблеми чи одного періоду.

Про вивчення історії університету, життя та діяльності вчених вже говорилося раніше. У 2003 р. вийшла моя книжка "Катеринославський Півківський клуб (1858-1860)", в якому на основі архівних матеріалів про літературне товариство, яке, проіснувавши менше трьох років, мало великий моральний вплив на місцеве суспільство і стало органічною частиною історії міста. При бажанні побачити тематику краєзнавчих сюжетів можна у бібліографічному покажчику праць (НГУ, 2014). Сьогодні (вірніше, останніми роками) мене цікавить історія перших промислових підприємств Катеринослава. Щойно вийшла з друку невелика книжечка (64 стор.). "Загадкова шовково-панчішна фабрика". Але щоб її написати, треба було кілька років просидіти в обласному архіві. Впертість нагороджується – таки вдалося повторити Архімедове: "Еврика!". Так через труднощі, але із задоволенням і рухаємося далі.

Завершуючи розповідь про краєзнавчі заняття, до яких причетна, маю сказати про ряд кандидатських дисертацій, виконаних моїми аспірантами. У 2004 р. І.О. Кочергін захистив дисертацію "О.М. Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини XIX ст". (за два роки до того він видав монографію про О. М. Поля).

Наступного року аспірант О.О. Петров захистив дисертацію про діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. А.В. Поух виконав кандидатську дисертацію з проблеми етнічного походження та формування українського козацтва (2005). 2008 року аспірантка О.С. Двуреченська видала монографію і захистила дисертацію на тему: "Міське самоврядування Катеринослава: структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)", а О.В. Старік – на тему: "Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва на території Південної України". П.О. Чернобай у своїй дисертації дослідив процес формування технічної інтелігенції на Катеринославщині наприкінці XIX – на початку XX ст. (2010). Нещодавно аспірантка М.В. Шевченко захистила кандидатську дисертацію "Академік К.Г. Воблій як економіко-географ, історик та краєзнавець". Додам також, що пошукач, викладач кафедри історії України Національного університету ім. Олесья Гончара І.А. Шахрайчук у 2013 р. захистив дисертацію "Рух опору на Дніпропетровщині в період її окупації під час Другої Світової війни". І.О. Кочергін до списку виконавців дисертацій з краєзнавчої тематики встиг потрапити двічі, бо у 2016 р. захистив докторську дисертацію на тему: "Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.)". Тож у мене як наукового керівника проблеми безробіття не було.

З аспірантками С.М. Каюк та О.М. Посунько, 2002 рік

Без створення в Дніпровській політехніці та на кафедрі сприятливих умов, мабуть, не були б виконані й докторські дисертації. Про захист І.О. Кочергіна вже сказано. Першим на кафедрі захистив докторську дисертацію В.О. Василенко (2007 р.), ставши одним з небагатьох в Україні вчених з проблем історії Великого князівства Литовського, до складу якого колись входили українські землі. Приємно, що наш колишній аспірант Ю.С. Земський у 2002 р. в спеціалізованій вченій раді Інституту української археографії НАН України захистив докторську дисертацію (також була у нього науковим консультантом). А поза меж нашого університету докторську дисертацію виконала Т.Ф. Литвинова (2012).

Крім наукового керівництва та консультування маю й інші заняття наукового порядку. Бо здійснюю наукове редагування згаданого щорічника "Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки". Маємо вже 14 випусків цього фахового видання. У зв'язку з утворенням у 2006 р. Регіонального відділення Науково-дослідного інституту історії козацтва Інституту історії України є необхідність у виданні збірника статей з козацької тематики. Тому редагую ще й науковий збірник "Січеславський альманах". Велику допомогу у підготовці цих видань до публікації надають мої вихованці І.О. Кочергін та Б.О. Галь.

Ювілей Г.К. Швидько, 2019 рік

Завершити коротку розповідь про переборення своїх страхів при входженні в стіни Гірничої академії та до нового колективу цікавою і різноплановою роботою, хочу таким висновком: мені тут завжди було комфортно. Я знайшла тут багато друзів, шановних моїх колег. Сподіваюся ще розказати про них при нагоді.

Тут працюючи, відчула і повагу до себе, до моєї праці. Інакше не отримала б почесне звання Заслуженого професора університету. Значить, скільки стане сили – ще послужу, бо університет сьогодні вийшов на якісно новий рівень і потребує великої та злагодженої колективної роботи.

*Вітання ректора, академіка НАН України Г.Г. Півняка
з присвоєнням звання "Заслужений діяч науки і техніки України",
1997 рік*

ВІД РЕДАКТОРА

Дуже вдячна укладачеві цих споминів к.і.н. М.В. Шевченко і завідувачу кафедри історії та політичної теорії к.і.н. Г.Л. Первому за довіру ознайомитися і попрацювати над споминами Ганни Кирилівни Швидько. Отримала задоволення від грамотно викладеного живого слова визнаного Науковця, талановитої Особистості, шанованої Людини про свій життєвий шлях. Так просто, образно й історично правдиво могла написати тільки Ганна Кирилівна. Завжди дивувалася її обізнаності, ерудиції, професіоналізму, неймовірній працездатності, доброзичливості, доречному почуттю гумору. Вічна Вам пам'ять, дорога Ганно Кирилівно!

Антоніна Дибріна

З М І С Т

Від упорядниці.....	3
Передслово автора.....	7
Частина I	
Мала Батьківщина.....	10
Родина.....	18
Вчителі.....	30
Десятирічка та її вчителі.....	39
Принципи виховання.....	51
Перші заробітки.....	54
Сільська цивілізація і побут.....	56
Вибір шляху.....	66
Однокурсники.....	72
Перші враження на шляху до знань.....	77
Гуртожиток.....	83
Мимовольні «літературні критики».....	87
”Людина з рушницею” чи “Вершник без голови”.....	89
У Заполяр’ї.....	92
Викладачі.....	94
Частина II	
На далеких підступах до науково-педагогічної діяльності	106
Мобілізація в авангард.....	109
На будові століття.....	117
Зустрічі. Історія – у правді одного життя.....	125
До мети з відтермінуванням.....	131
Свято в Капулівці.....	140
Чверть століття причетності до історії першої вищої школи на Придніпров’ї.....	147

Літературно-художнє видання

Ганна Кирилівна Швидько

ОБРАЗИ

Історичні зарисовки з особистого життя

Упорядник – Марія Володимирівна Шевченко

Редактор – Антоніна Вікторівна Дибріна

Технічний редактор фото – Сергій Володимирович Дибрін

Підписано до друку __. __.2023. Формат 30x42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 3,1.
Обл.-вид. арк. 3,1. Тираж 30 пр. Зам №

Підготовлено до друку та надруковано
у Національному технічному університеті
«Дніпровська політехніка».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК №1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпро, просп. Д. Яворницького, 19